

A-10671
Ilmub kahes vihkus
1. vihk

P. HINNOV — P. TARVEL —
L. ANNIST — J. MADISSON

AJALUGU GÜMNAASIUMILE

III₁

EESTI KIRJANDUSE SELTS

III₁

160 383

L. Annet

AJALUGU GÜMNAASIUMILE III

V.a.

Narva. I Gümna. aialoo õpetajale
tutvumiseks ja aruustamiseks.

EESTI KIRJANDUSE SELTS.

A-10671 II

P. HINNOV — P. TARVEL — L. ANNIST — J. MADISSON

AJALUGU GÜMNAASIUMILE

III

GÜMNAASIUMI III KLASSI KURSUS

24704

EESTI KIRJANDUSE SELTS
TARTU, 1939

A- 10671

2

Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu

160 383

RESTAURATSIOONI AJASTU.

REAKTSIOON JA LIBERALISM.

Reaktsiooni tekkimine ja põhimõtted. Revolutsiooni puhkemine ja kuningliku absolutismi langemine Prantsusmaal olid algul kogu Euroopa haritud seltskonnas leidnud laialist poolehoidu ja vastukõla. Usuti saabunud olevat ajastu, mil valgustuse ideed leiavad tegelikku teostamist ja ühiskondlik-riiklik elu rajatakse mõistuse ja õigluse põhimõtteile. Kui aga sündmuste käik tõi esile korralageduse ja terrori, tekkis peagi pettumus. Paljud endised revolutsiooni pooldajad muutusid nüüd ta vastasteks. Suure revolutsiooni põhiveaks hakati pidama utoopilist püüet ühiskonda üles ehitada puhtteoreetiliste ideede kohaselt, arvestamata tegelikku elu, inimeste harjumusi ja kujunenud eluvorme. Hakati nägema ka hädaohtu ebateadlikkude ja omakasupüüdlikkude rahvahulkade politiseerimises. Suure revolutsiooni juhtivad ideed, nagu vabadus ja inimeste kodanlik üheõiguslus, tunnustati nüüd ekslikeks, kahjulikeks ja tegelikus elus teostamatuiks.

Pääsu kujunenud olukorrast arvati võivat leida ainult tagasi-pöördumises endisele korrale ja elujuhtivaile alustele: autonoomse inimõistuse asemele pidid uuesti astuma usu autoriteet ja ajalooliselt kujunenud traditsioon. Selle reaktsioonilise liikumise loomulikeks juhtideks olid riikide valitsejad, kes tundsid eeskätt endid olevat ohustatud revolutsioonist; peamiseks sotsiaalseks kandejõuks, millele nad võisid toetuda oma püüdeis, olid eesõigustatud seisused ja kirik. Aja jooksul suutis see suund haarata teataval määral ka haritud kodanlikku seltskonda, eriti Napoleon I ajastul, mil ärganud rahvuslik liikumine koondas laiemaid hulki valitsejate ümber, et nende juhtimisel vabanda võõra võimu survest. Napoleoni langemise järel pääses reaktsioon täielikult võimule isegi Prantsusmaal. Ta seadis oma eesmärgiks stabiliseerida poliitiline elu vana korra restaureeri-

mise kaudu, niipalju kui see võimalik. Rahvuslik liikumine, mis oli tõhusalt kaasa aidanud Napoleoni vastu võitlemisel, jäi nüüd tagaplaanile. Niivõrra kui see osutus takistavaks teguriks vana korra restaureerimisel, tunnustati see samuti „revolutsiooniliseks“ nähtuseks.

Reaktsiooni teoreetikut. Sihikindel ideoloogiline vastuvool revolutsiooni põhimõtetele tekkis kõigepealt Prantsusmaal. A. 1802 ilmus Chateaubriand'i teos „Ristiusu vaim“, kus kristlik religioon tunnustatakse selleks vaimseks pinnaks, millest on võrsunud kogu Euroopa kultuur ning mis teda peab kandma edaspidigi. Eriti kõrgesti hindas Chateaubriand keskaega, mil katoliiklik kristlus valitses jagamatult; keskaja tüüpilisi eluavaldusi, nagu mungaelu ja rüütlivoorust, kujutas ta idealiseeritud värvingus. Joseph de Maistre tunnustas revolutsiooni Jumala õiglaseks karistuseks usust taganenud inimestele. Nii tema kui ka ta mõtteosaline Bonald eitasid inimõistuse võimet tõe avastada; samuti eitasid nad õigust tahta ühiskonna elu kujundada oma näengu järgi. Revolutsiooni ideed olevat viinud ühiskondliku elu laostumisele. Ta uuestikorraldamiseks olevat ainuke võimalus tagasi pöörduda usulise traditsiooni poolt sanktsioneeritud eluvormidele — absolutistlikule monarhiale ja seisuslikule korrale. Analoogilisi vaateid esitas ka šveitslane Ludwig Haller. Nende autorite, eriti de Maistre'i vaimukalt esitatud väited mõjusid küllaltki veenvalt ja leidsid seltskonnas laialdast poolehoidu.

Liberalism. Kodanlikes ringkonnis ei suutnud reaktsiooni mõtteviis siiski kuigi püsivat mõju avaldada. Revolutsiooni tagajärjel olid kodanluse sotsiaalne osatähtsus ja iseteadvus väga tõusnud; ühtlasi soodustas majanduselu arenemine ta mõju ja tähtsust. Seetõttu pidas kodanlus revolutsiooni juhtivaist põhimõttest kinni, niivõrra kui need talle näisid kasulikena. Varsti tekkis kodanluse huvidele vastav liberalismi ideoloogia, mille esimesi tähtsaid esindajaid oli Prantsusmaal Benjamin Constant.

Liberalismi peanõudeiks oli kodanikkude õiguslik üheväärsus ja võimalikult täielik üksikisiku vabadus ühiskonnas. Ta rõhutas kõigepealt nn. kodanikuvabadusi: usu-, mõtte-, sõna-, trüki- jne. vabadust ning isikupuutumatus. Riigivõimu õigused kodaniku suhtes ja üldse riigi ja kodaniku õiguslik vahetork

peavad olema seadustega kindlaks määratud. Seetõttu nõudsid liberaalid konstitutsioonilist korda, mille suhtes neile oli eeskujuks peamiselt Inglismaa. Seadusandliku võimuna pooldasid nad rahvaesindust, mille ees oleks ühtlasi vastutav ka täidesaatvat võimu teostav valitsus. Riigi kõrgeima juhina ning mõlema võimu tegevuse kooskõlastajana tunnustasid nad, vähemalt XIX saj. esimesil aastakümneil, kõige sobivamaks päriliku võimuga monarhi. Poliitiliselt ebateadlikele ja vähese vastutusvõimega laiemaile rahvamassidele ei tahtnud nad aga anda valimisõigust, hoolimata üheväärsuse teoreetilisest tunnustamisest, vaid pidasid vajalikuks varanduslikku valimistsensust. Poliitiliselt teovõimne oleks järelikult ainult jõukam kiht, kes on huvitatud ühiskondliku korra stabiilsusest ja rahulikust arenemisest. Riigi sise- poliitilised funktsioonid on liberalismi teooria järgi õige piiratud: ta peamiseks ülesandeks on kaitsta kodanikkude julgeolekut ja vabadust, kuna vaimuelu viljelemine ja majanduslik tegevus jääksid täielikult kodanikkude eraalgatuse hooleks. Selline olukord võimaldavat igapäev maksimaalselt arendada oma loovaid jõude: taotlestes oma isiklike huve olevat igapäev ühtlasi kasulik üldsusele.

Liberalism võttis ühtlasi omaks rahvusriigi ideaali. Igal rahval olevat teatav ühine hingelaad, ühised eesmärgid ja huvid, mida ta parimini võivat teostada ühe iseseisva riigina. Selle loomiseks on õigus igal elujõulisel kultuurrahval.

Restauratsioonipüüete võitlus liberalismiga moodustas tähtsaima nähtuse Lääne-Euroopa riikide sisepoliitikas XIX saj. esimesel poolel. Mandririikidest oli liberalismi mõju suurim Prantsusmaal, kus restauratsioon osutus võrdlemisi lühikeseks episoodiks. Teistes mandririikides suutsid liberaalsed ideed end tõhusamalt maksmata panna alles 1848. aasta revolutsiooniliste liikumiste mõjul.

RIIKIDEVAHELISED SUHTED.

Viini kongress.

Kongressi üldilme. Napoleon I langemise järel astus 1814. a. lõpul kokku Viini kongress, kes seadis enda ülesandeks Euroopa riikide suhted põhjalikult ümber korraldada. Oma osa-

võtjate hulgalt, väliselt hiilguselt ja otsuste tähtsuselt on see kongress ainulaadne ferves Euroopa ajaloos. Juhtivat osa etendasid siin Austria kantsler Metternich, Vene keiser Aleksander I, Inglismaa esindaja lord Castlereagh ja Prantsusmaa esindaja Talleyrand. Viimasesse suhtuti algul üsna üleolevalt; kuid teiste vastuolusid osavasti kasutades õnnestus tal Prantsuse huve väga mõjuvalt kaitsta. Tema poolt püstitatud legitimismi põhimõtte võttis kongress oma otsuste aluseks. Selle järgi tuli seaduslike valitsejate õigused võimalikult täies ulatuses restaupeerida, ka Prantsuse Bourbon'ide omad. Ka tunnustati nende taassamis-õigust, kes võitluses Napoleoniga olid tähtsamat osa etendanud, maade kulul, kes Napoleoniga olid liidus seisnud. Inglismaa taotles eriti Euroopa tasakaalu restaureerimist, mis oli ka Metternichi juhtiv põhimõte. Rahvaste õigusi ja iseseisvuspüüdeid Viinis tõsiselt ei arvestatud.

Kongressi otsuseid. Kuigi läänepoolsed suurriigid pidasid Venemaa võimu kasvamist ohtlikuks Euroopa tasakaalule, otsustas kongress tunnustada Vene vallutusi: Soomet, mille ta 1809 oli võtnud Rootsilt, ja Bessaraabiast, mille ta oli saanud sõjas Türgiga. Ühtlasi loovutati Venele suurem osa Varssavi hertsogiriigist Poola kuningriigi nime all, mis pidi siiski säilitama autonoomse seisundi. Preisimaa kaotas Poola riigi jagamisel saadud alad, peale Poznańi. Vastutasuks sai ta Rootsi Pommeri, ligi poole Saksist, Reini ääres suurema osa Vestfaali kuningriigist ja mõned Saksa alad Reini vasemal kaldal. Austria sai tagasi Napoleoni sõdades kaotatud provintsid Illüüria, Tiroomi ja Salzburgi, peale selle Lombardia ja Veneetsia. Belgiast pidi ta aga loobuma; see ühendati Madalmaadega üheks Hollandi kuningriigiks, kuhu valitsema kutsuti üks Oranje prints. Prantsusmaa piirideks tunnustati need, mis tal olid olnud enne revolutsioonisõdade puhkemist. Inglismaa omandas Malta ja Joonia saared, mis võimaldasid tal kindlustada oma võimu Vahemeres. Tema omaks tunnustati ka sõja ajal vallutatud Prantsuse, Madalmaade ja Hispaania asumaad, nimelt Kapimaa, Tseilon ja rida teisi saari Vaikses ja India ookeanis. Et Inglismaa peamine võistleja koloniaalpoliitika alal, Prantsusmaa, oli löö-

dud ja asumaadest välja tõrjutud ja Euroopa mandril teostatud soovitud tasakaal, oli Inglismaa Napoleoni sõdadest välja tulnud suurima võitjana. Teise järgu riikidest Taani kaotas Norra, mis anti Rootsile vastutasuks kaotatud Soome ja Pommeri eest. Šveits sai juurde kolm kantonit ja tunnustati neutraalseks; Hispaania ja Portugali piirid jäid endisteks ja mõlemas restaureeriti endised dünastiad.

Itaalias säilis senine killustumus. Ta oli ainult „geograafiline mõiste“, mis koosnes seitsmest osast: Sardiinia kuningriigist, millele kuulusid Sardiinia saar, Piemont, Savoja ja Nizza ning endise Genua vabariigi maad; Napoli kuningriigist, mis restaureeriti Bourbon'ide valitsuse all; kirikuriigist, mis restaureeriti paavsti võimu all; Toskaana suurhertsogiriigist ja Modena hertsogiriigist, kuhu said valitsema Habsburgide soov esindajad; Parma hertsogiriigist, mis anti Napoleon I lesele Marie Louisele; Lombardia-Veneetsia kuningriigist, mis ühendati Austriaga. Viimase mõju kujunes domineerivaks kogu Itaalias.

Saksamaal jäid Napoleoni ajal teostatud muudatused suurelt osalt püsima; püüded kogu maad poliitiliselt ühendada ei andnud siiski tulemusi peamiselt Austria ja Preisi vastuolu ning teiste Saksa riikide partikularistliku hoiaku tõttu. Kõigist Saksa riikidest moodustati Saksa liit, kuhu kuulusid kokku 39 riiki: Austria keisririik, Preisi, Baieri, Saksi, Hannoveri ja Württembergi kuningriik, 28 väiksemat riiki ja neli vabalinna. Liidu keskorganiks sai Liidupäev, kuhu kõik riigid saatsid oma esindajad ja mis käis koos Frankfurdis Maini ääres. Selle juhtimine kuulus Austria keisrile. Liidu ülesanded ja võimupiirid olid väga piiratud. Ta pidi hoolitsema kogu maa välise julgeoleku eest ja korraldama riikide omavahelisi suhteid, kusjuures kõik riigid olid juriidiliselt üheõiguslikud ja tähtsamad otsused tuli teha ühel häälel.

Kongressi tähtsus. Viini kongress saavutas oma peaaesmärgi — luua jõudude tasakaal ja rahu Euroopa riikide vahel — küllaltki tõhusalt. Ta otsused jäid ligikaudu pooleks sajandiks kehtima peaaegu muutumatult. Terve rida tähtsaid rahvusvahelise õiguse põhimõtteid sai siit alguse. Kristliku Euroopa ühtluse ja

solidaarsuse mõte elustus nüüd uuesti. Ta otsused olid aga tehtud liiga ühekülgsetl vanale korrale tagasipöördumise idee mõju all ega arvestanud küllalt rahvaste enesemääramise põhimõtet.

Püha liit ja ta poliitika.

Püha liidu tekkimine. Viini kongressil loodud poliitilise olukorra kindlustamiseks asutasid monarhid Aleksander I algatusel nn. Püha liidu. Aleksander I oli sattunud usulis-müstilise mõju alla ja üritas poliitilisi vahekordi ristiusu põhimõtete alusel. Metternich ja Preisi kuningas ühinesid selle algatusega; neile järgnesid peagi kõik Euroopa monarhid peale Inglise kuninga, kes oli välispoliitikas seotud parlamendi seisukohaga, Rooma paavsti ja mittekristliku Türgi sultani. Vastavas deklaratsioonis tõotati ühiselt kaitsta usku, rahu ja õiglust, võimaldada rahulikku kosumist sõjast kurnatud rahvastele ja valitseda neid omavahelise vendluse vaimus. Selle akti kristlikud põhimõtted ei osutunud aga kuigi reaalseiks ega olnud kainelt arvestavad poliitikud neid algusest peale tõsiselt võtnudki. Rahu alalhoidmine kujunes sündmusest tegeliku käigu mõjul peamiselt valitsejate vastastikuseks abistamiseks, et ühiselt maha suruda kehtivale korrale kardetavaid liberaalseid ja rahvuslikke liikumisi. Metternich, kelle veendumuse järgi liberalismi ja korralageduse mõiste olid sünonüümid, rakendas kogu oma osavuse ja energia „revolutsiooni hüdra“ mahasurumiseks.

Revolutsioonilised liikumised Hispaanias ja Itaalias. A. 1820 puhkesid revolutsioonilised liikumised Hispaanias ja siis Napoli kuningriigis. Liikumise peakandjateks olid ohvitserid, kes sõdade ajal olid omandanud liberaalsed vaated, kuna laialised rahvamassid jäid passiivseks.

Hispaanias oli uuesti troonile tõusnud kuningas Ferdinand VII oma despootliku valitsemisega muutunud peagi ebapopulaarseks. Ta tühistas a. 1812 kehtima pandud põhiseaduse ja kohtles julmalt liberaale. Sõjaväe rahulolematust suurendas asjaolu, et tühja riigikassa tõttu ei suudetud sõdureile korralikult palka maksta. Kui viimaks puhkes revolutsioon kolonel Riego juhatusel, pidi kuningas alistuma ja andma ustavusvande 1812. a. põhiseadusele.

Napoli kuningriigis olid revolutsiooni organiseerijaiks salaühingud, eeskätt karbonaaride (sööpõletajate) ühing, kelle organisatsioonide võrk ulatus üle kogu Itaalia ja kes taotles monarhide võimu kukutamist. Hispaania sündmuste mõjul puhkes Napoli mäss ja kuningas oli sunnitud ustavust vanduma konstitutsioonile.

Interventsioon Itaalias. Metternich oli Itaalia liikumisest väga häiritud, sest see ähvardas otseselt Austria huve. Asja arutati suurriikide kongressil, mis tuli kokku Troppaus Sileesias (a. 1820). Austria, Vene ja Preisi otsustasid seal mitte tunnustada „ebaseaduslikke muutusi“ riikides ja tarbe korral jõuga vahele astuda. Inglis- ja Prantsusmaa ei astunud mingit mõjuvat sammu interventsioonipoliitika vastu. Kongress jätkus Ljubljanas (Kroaτίας). Ta otsuse kohaselt restaureeris Austria armee Napoli kerge vaevaga absolutismi. Ühtlasi summutasid Austria väed ka Sardiinias mässuliikumise, mis omas rahvuslikku iseloomu ja taotles muuseas Austria väljaajamist Lombardiast. Mõlemal maal järgnes Austria vägede võidule julm reaktsioon.

Verona kongress ja interventsioon Hispaanias. Interventsiooni teostamine Hispaanias tuli arutusele Verona kongressil a. 1822. Vahelesegamise peaõhutamaks oli Vene keiser. Metternich suhtus sellesse võrdlemisi külmalt, kuna Inglise esindaja Canning astus kategooriliselt välja „Euroopa politseisüsteemi“ vastu. Nii olenes küsimuse otsustamine Prantsusmaast, kes asus interventsiooni pooldavale seisukohale. Küsimus otsustatigi Veronas jaaval ja a. 1823 teostas Prantsuse sõjavägi Hispaanias interventsiooni. Reaktsioon kujunes siin veelgi verisemaks kui Itaalias. Verona kongress ja ta otsusel teostatud interventsioon olid viimased üritused, kus Püha liidu riigid esinesid enamvähem üksmeelselt. Järgnevate sündmuste mõjul tekkisid vastuolud ka teiste riikide eri huvide vahel.

Püha liidu süsteemi langemine.

Hispaania asumaade mäss ja nende iseseisvumine. Hispaaniale kuulusid XIX saj. alguseni suured asumaad Kesk- ja Lõuna-Ameerikas. Siin valitses suur rahulolematuse emamaa majanduspoliitika suhtes, mis taotles rikastumist asumaade kulul.

Inglise asumaade eeskujul algas siin juba XVIII saj. lõpul käärimine. Üldine mässuliikumine puhkes a. 1809 koos emamaa võitlusega Napoleoni vastu, näilikult selle toetamiseks; peagi aga arenes see separatistlikuks. A. 1817 alates saavutasid mässulised B o - l i v a r'i juhatusel ülekaalu. Korduvalt pöördus Hispaania abipalvega Püha liidu poole, kuid asjatult. Inglismaa ja P.-A. Ühendriikide interventsioonivaenulise hoiaku tõttu jäi see teostamata. Inglise peaminister Canning nägi Ameerika asumaade lahkulöömises Hispaaniast suurt kasu Inglise kaubandusele ning toetas seepärast liikumist. P.-A. Ühendriigid astusid Euroopa riikide interventsiooni- plaanide vastu välja, kuulutades oma välispoliitika aluseks president M o n r o e poolt püstitatud doktriini: „Ameerika ameeriklastele“. A. 1825 tunnustas Inglismaa ametlikult Hispaania asumaade iseseisvust. Sellega oli Püha liidu poliitiline süsteem saanud esimese ranga löögi.

Lähis-Ida küsimus ja Kreeka vabadusvõitlus. Türgi võim oli alates XVIII saj. lõpust hakanud p i d e v a l t l a n g e m a. See aasialik despootia ei suutnud sammu pidada Euroopa tsivilisatsiooni arenemisega. Ta valitsemiskorraldus oli väga puudulik. Sul- tan oli tõeliselt võimetu pidurdama kõikjal levivat korrupsiooni. Provintside maavalitsejad, p a š a d, tarvitasid omavoli ja taotlesid isegi täielikku sõltumatust. Vägivaldne sõdurite-aadel, j a n i t š a - r i d, rõhus rahvast ja takistas reformipüüdeid.

Türgi riigi seesmine laostumine ja nõrkus äratasid vägevate naabrite V e n e m a a ja A u s t r i a ihasid. Alates Katariina II ajast jäi Balkan eriti Vene välispoliitika tähtsamaks huvialaks. Vene keis- rid pidasid endid kõigi kreeka-katoliku õigeusuliste kaitsjaks ning tunnustasid Balkani rahvaste vabastamise oma aukohustuseks. Üht- lasi olid Bosporuse ja Dardanellide väin Vene seisukohalt väga tähtsad väljapääsuks Vahemerele. Ka Austria pidas pidevalt silmas enda laiendamise võimalust Türgi kulul. Vene ja Austria püüded Balkanil pörkasid tugevale vastuseisule P r a n t s u s - ja I n g l i s - m a a poolt. Esimesel neist olid vanad sõprussidemed Türgiga, kes talle oli loovutanud tähtsaid kaubanduslikke eesõigusi ning õiguse etendada Türgi alal elavate kristlike rahvaste eestkostja osa. Inglismaa nägi Vahemeres oma huvipiirkonda ega tahtnud seda teistega jagada. Venemaa edasitungile Balkanil püüdis ta seepä-

rast kõigiti takistusi teha. Türgi Euroopast väljaajamise ja Balkani jaotamise küsimus, mida taotlesid Venemaa ja Austria ning millele vastu seisid Prantsusmaa ja Inglismaa, põhjustas ühe tähtsama poliitilise konflikti kogu XIX saj. jooksul, nn. Lähis-Iida küsimuse.

Ka kristlikud rahvad Balkanil muutusid aja jooksul aktiivsemaks. Türgi valitsus oli jätnud neile küll usuvabaduse, võimaluse elada oma rahvuslike kummide järgi ja isegi teatava omavalitsuse. Siiski koheldi neid kui „uskumatuid koeri“ põlgusega ja koormati raskete maksudega; igasugused vastuhakutsed suruti julmalt ja veriselt maha. XVIII saj. lõpul algasid Balkanil rahvuslikud liikumised, mida aitasid õhutada Suure Prantsuse revolutsiooni ideed, eriti aga lootused Vene abile. XIX saj. algul tõstsid serblased mässu ja saavutasid pika võitluse järel Vene kaasabil autonoomia. Suurema ulatusega oli kreeklaste mäss, mis algas a. 1821, keiser Aleksander I endise adjutandi Ypsilanti juhtimisel. Kreeklased olid Balkani rahvaist kõige enam haritud; ühtlasi olid paljud neist saavutanud väljapaistva majandusliku jõukuse. Neile kuulus rohkesti laevu, mida nad oma geograafilise asendi tõttu sõjas väga vajasisid. Peagi õnnestus neil vabastada Lõuna- ja Kesk-Kreeka ning Epidauroses kokkutulnud rahvuskogu kuulutas a. 1822 Kreeka iseseisvaks. Egiptuse asevalitseja Mucchammad Ali armee ja laevastiku abil saavutasid aga türklased peagi edu. Tähtsama kreeklaste kantsi Missolonghi ja Ateena langemise järel muutus kreeklaste olukord lootusetuks.

Euroopa seltskonnas leidis kreeklaste vabadusvõitlus suurt poolehoidu. Asutati filhellenide komiteed, kes toetasid kreeklasi rahaga ja relvadega, paljud läksid Kreekamaale vabatahtlikena. Nimekaim viimastest, lord Byron, langeski selles võitluses. Suurriigid aga jäid passiivseiks, leides mässuliste kreeklaste toetamise olevat oma põhimõtete vastu. Metternichi eitav seisukoht mõjutas ka Aleksander I-st, kes isiklikult tundis kaasa kreeklastele. Kui a. 1825 tõusis Vene troonile Nikolai I, kes ei tundnud end olevat Püha liidu poliitikaga niivõrra seotud kui ta eelkäija, muutus olukord. Tema algatusel otsustasid Vene-, Inglis- ja

Prantsusmaa teostada kreeklaste abistamise aktsiooni. Kolme riigi ühendatud laevastik hävitas Türgi-Egiptuse laevastiku Navarino lahingus (a. 1827). Sellele järgnes Vene-Türgi sõda, mis lõppes 1829. a. Adrianoopoli rahuga. Kreeka tõusis iseseisvaks kuningriigiks, kuid talle loovutati ainult Lõuna- ja Kesk-Kreeka alad ja osa Kreeka saartest. Serbia ja Rumeenia provintsid saavutasid autonoomia. Sellega suurenes ühtlasi Vene mõju Balkanil tunduvalt.

Kreeka küsimuses oli Vene poliitika oma senise liitlase Austria omast täiesti eraldunud. Ka Inglismaa ja Prantsusmaa ei tundnud end enam seotuna Püha liiduga.

EUROOPA RIIKIDE SISEARENG.

Prantsusmaa.

Bourbon'ide võimuletulek. Pärast Napoleoni langemist tõusis liitlaste abil Prantsuse troonile Louis XVIII, revolutsiooni ajal hukatud kuninga vend. Arvestades kujunenud olukordi oktraajeeris ta Aleksander I nõuandel konstitutsiooni (*charte'i*), mis oli koostatud Inglise eeskujul. Kuninga võimu piiras parlament, mis koosnes valitud saadikutekojast ja kuninga poolt nimetatud peeride kojast. Kui kuningas ühtlasi deklareeris kodanikkude poliitilise üheväärsuse, kodanikuvabaduste ja kujunenud sotsiaalsete olude tunnustamist, näis sellega olevat kindlustatud rahulik üleminek uuele korrale. Jõukamad kodanlikud ringkonnad tundsid end olevat rahuldatud ja pikkadest sõdadest kurnatud rahvamassid alistusid passiivselt. Peagi tekkis aga üldine rahulolematuus. Ühes Bourbon'idega tulid tagasi emigrandid, kes taotlesid vana korra täielikku restaureerimist. Tegelikult piirdus restauratsioon peamiselt vana korra väliste tunnustega, nagu seda oli kolmevärvilise revolutsioonilipu asendamine valge kuningriigi-lipuga, sest senist administratiivset süsteemi polnud võimalik oluliselt muuta. Suurt meelepaha äratasid aga emigrantide nõudlused revolutsiooni ajal võõrandatud maade tagasisaamiseks; sellised nõudlused häirisid rohkearvulist kodanluse ja talupoegade kihti, nende varanduste uusi omanikke. Eriti suur oli rahulolematuus sõja v a e s, keda ärritasid emigrantide nimeta-

mine sõjaväe juhtivaile kohtadele, seniste ohvitseride ja sõdurite rohkearvuline erussaamine ja pensionide vähendamine.

Sada päeva ja nende tagajärjed. Kasutades sellist opositsioonilist meeleolu pöördus Napoleon tagasi Elba saarelt ja haaras peaaegu ilma võitluseta uuesti võimu. Tema sajapäevane valitsemine osutus aga ainult lühikeseks episoodiks, sest Ingliise ja Preisi väed purustasid ta armee Waterloo lahingus (a. 1815). Sajapäevase valitsuse langemine tõi Prantsusmaale raskeid tagajärgi. Teise Pariisi rahuga (a. 1815) kaotas ta Savoia ja mõned strateegiliselt tähtsad punktid Saksa piiri ääres. Ta pidi maksma suurt kontributsiooni ja kolme aasta jooksul ülal pidama liitlaste okupatsioonivägesid. Teised riigid suhtusid temasse kui Euroopa rahurikkujasse umbusklikult. Veelgi halvemaks osutusid saja päeva sisepoliitilised tagajärjed. Teiskordse restauratsiooni järel võimulepääsenud vana korra pooldajad olid kibestunud ja taotlesid kättemaksu. Tekkis nn. valge terror, mille esimesiks ohvreiks langesid sajapäeva-aegsed armeejuhid ja juhtivad riigitegelased ning mis kohati kujunes massiliseks tapmiseks. Poliitilistele vastuoludele lisandus katoliiklaste põline vaen protestantide vastu. Isiklikult mõõdukusele kalduv Louis XVIII ei suutnud seda pidurdada. Nüüd tekkis prantsuse seltskonnas lõhe, mille mõju jäi püsima aastakümneiks. Selgesti eraldusid teineteisest kaks rühmitist: ühel pool peamiselt aadel ja klerus, s. t. need, kes endid pidasid „vana Prantsusmaa“ esindajaiks ja võtsid omaks valjult-usulise mentaliteedi; teisel pool usuliselt indiferentne liberaalne kodanlus, kes üldiselt pidas kinni revolutsiooni põhimõttest.

Poliitilised olud restauratsiooni ajal. Saadikutekoja valimistel, mis kõrge varandusliku tsensuse tõttu olid ainult aadli ja rikka kodanliku ringkonna eesõiguseks, said enamuse ultraroyalistid, s. t. järjekindla reaktsiooni pooldajad. Nende püüded ja võitlustaktika tundusid hädaohtlikena kuningale, kes kartis selle tagajärjel uut revolutsiooni. Ta hakkas seepärast toetuma mõõdukaile konstitutsionalistidele, kelle eesmärgiks oli kehtiva põhiseaduse lojalne elluviimine. Neist koostatud ministeerium valitses neli aastat (1816—1820) lepitavas vaimus. Kui aga Lõuna-Euroopas puhkesid uued revolutsioonilised liikumised

ja samal ajal langes atentaadi ohvriks võimalik troonipärija Berry hertsog, loobus kuningas mõõdukast poliitikast ja kutsus valitsusse ultraroyalistid. Need juhtisid nüüd Prantsusmaad umbes kümne aasta jooksul. Eriti järjekindlaks kujunes reaktsioon, kui peale Louis XVIII surma (a. 1824) troonile sai ta vend Artois' krahv Charles X nime all.

Vaimseks jõuks, millele valitsus toetus, oli katoliku kirik, sest selle mõju rahvale oli jälle suurenenud. Talupoegkond, kes moodustas suure enamiku prantsuse rahvast, oli kirikule eriti ustav. Valitsus hakkas kõigiti soodustama katoliiklike ühingute, kongregatsioonide tegevust; neis said juhtivaiks jõududeks enamasti jesuiidid, peale selle kui paavst a. 1814 oli nende ordu uuesti legaliseerinud. Kogu haridustöö anti nüüd vaimlike järelevalve alla. Charles X ajal kasvas järjekindlalt liberaalne opositsioon, mida aitas suuresti õhutada emigrantidele neilt võõrandatud maade eest tasumaksimise seadus. Kuningas oli selles küsimuses meeleldi nõustunud ultraroyalistidega. Väljamaksimisele pidi tulema 650 miljonit franki; vastav summa pidi saadama uute laenupaberite väljaandmisest ja seniste laenupaberite intresside vähendamisest.

Saksamaa.

Muutused Napoleon I ajal. Napoleoni sõdade ajal sattus peaaegu kogu Saksamaa sõltumusse Prantsuse keisrist, kes teostas siin suuri riiklikke ümberkorraldusi. Saksa rahvuse Püha Rooma riik lakkas a. 1806 eksisteerimast ja selle keiser Franz II võttis endale Austria keisri tiitli. Suurem osa väikeseriigikesi kaotati ja nende territooriumid ühendati suuremate riikidega. Viimastest kolme tähtsama riigi, Baieri, Saksi ja Württembergi valitsejad said ühes territooriumi juurdekasvuga kuningatiitlid. Ühtlasi moodustati ümberkorraldatud riikidest Napoleoni profektoraadi all seisev Reini liit. Tilsiti rahu (a. 1807) järel sattus ka Preisi sõltumusse Napoleonist ja kaotas umbes poole oma territooriumist.

Poliitilise surve ja eriti kontinentaalblokaadist tingitud majandusliku surutuse mõjul ärkas saksa rahvuslik tunne. Valgustussajandil ei hinnatud kuigi kõrgelt rahvuslikku ühtekuulu-

vust ega rahvaste omapära. Eriti oli Saksamaal riiklik killustumus aidanud seda mõttelaadi süvendada. Nüüd toimus saksa juhtivais vaimutegelastes üsna järsk muutus. See on seletatav mitte ainult võõraste survega, vaid ka nende eeskujuga, sest revolutsiooni-vaimustus oli Prantsuse sõjaväes ja rahvas Napoleoni päevil muutunud rahvuslikuks teguriks. Tüüpilise näitena ärkavast saksa rahvuselusest on mainitavad saksa filosoofi Fichte „Kõned saksa rahvale“, milles esile tõstetakse saksa rahva hinge- ja vaimuomaduste ainulaadseid väärtusi.

Reformide aeg Preisimaal. Poliitilise sõltumatuse taassaavutamist lootsid saksa isamaalased peamiselt Preisimaa abil, mis pärast mitmed väljapaistvad riigitegelased astusid Preisi teenistusse. Tähtsamad neist olid Nassaust pärinev Stein ja hannoverlased Hardenberg ja Scharnhorst, kelle juhtimisel teostati rida tähtsaid reforme. Talupojad vabastati pärisorjusest (a. 1807); vähendati aadli eesõigusi, lubati ka kodanikel ja talupoegadel mõisa maid omandada. Linnadele anti omavalitsus, tsunftide takistav mõju tööstuse arendamisele kaotati. Uuendati ka riigi keskvalitsust, kuid kavatsatud rahvaesinduse kokkukutsumine jäi siiski teostamata. Sõjaliselt tähtsad olid Scharnhorsti poolt sisseseatud üldise väeteenistuse kohustus ja reservisüsteem, mis mõned aastakümned hiljem võeti kõikjal tarvitusele. Nende reformide üldiseks eesmärgiks oli muuta Preisi riik feodaalse ühiskondliku korraga absolutistlikust riigist rahvusriigiks, kus kõik rahvakihid tunneksid end olevat huvitatud riigi saatusest. Sellest loodeti õigusega riigi elujõu ja võitlusvõime suurt tõusu. Reformitegevust ei jõutud aga kavatsatud ulatuses lõpule viia: pärast Napoleoni langemist ei vastanud teostatud reformid ajavaimule, mistõttu nende jätkamine lõpetati ja nad osalt tühistatigi.

Poliitilised olud Viini kongressi järel. Saksa isamaalased, kelle ideaaliks oli ühise Suur-Saksamaa loomine, olid Viini kongressi otsustest väga peettunud. Saksa liidupäev polnud mingi tõeline keskvoim, vaid pigemini diplomaatide kongress, kus igaüks esitas vaid oma suveräänse valitsuse seisukohti. Poliitiliselt oli Saksamaa määratud jõuetusele. Majanduslikult tõkestas killustumus paljude tollipiiridega ja erinevate rahasüsteemidega kaubanduse ja töös-

tuse arenemist. Saksa majandus, mis oli Inglis- ja Prantsusmaa omast tunduvalt maha jäänud, ei suutnud seepärast edaspidigi nendega sammu pidada. Sisepoliitikas andusid Saksa valitsejad enamikus reaktsioonile, võttes omaks „Metternichi süsteemi“. Liberaale ärritas eriti, et nii Preisi kuningas kui mitmed teised Saksa valitsejad loobusid konstitutsiooni andmisest, hoolimata vabadussõja ajal antud lubadusist. Ainult Weimari suurhertsog pani oma riigis kehtima konstitutsiooni; tema eeskujule järgnesid paari aasta pärast Baieri, Württembergi ja Baadeni valitsejad.

Võitlus liberaalse ja rahvusliku liikumisega. Saksamaal oli liberaalsete ideede kandjaks vaid üsna hõre haritud kiht, eriti ülikoolinoorsugu ja -professorid. Needki olid harjunud suhtuma oma valitsejaisse lojaalselt ega harrastanud revolutsioonilisi vahendeid. Mõnevõrra aktiivsust osutas ainult üliõpilaskond, kes Jena üliõpilaste algatusel koondus üldisse assotsiatsiooni — Burschenschaft'i. A. 1817 organiseerisid üliõpilased reformatsiooni kolmesaja-aastaseks mälestuspäevaks suure manifestatsiooni Wartburgis; siin peeti isamaalisi ja mõnevõrra opositsioonilisi kõnesid. Metternich, keda väga olid häirinud mõne valitseja poolt antud konstitutsioonid, püüdis seda võrdlemisi süütut meeleavaldust kujutada kardetava revolutsiooni eelmänguna. Kui lisaks sellele üks üliõpilane surmas liberalismivaenulise luuletaja Kotzebue, nõudis Metternich repressiooniabinõusid. Valitsejate konverentsil Karlsbadis (a. 1819) otsustati sulgeda Burschenschaft ja seada riikliku järelevalve alla nii üliõpilased kui ka professorid. Kõik riigid pidid teostama ranget tsensuuri ajakirjanduse suhtes. Siiski ei teostunud Metternichi soov sundida valitsejaid tühistama seni antud konstitutsioone. Liberaalne ja rahvuslik liikumine rauges nüüd Saksamaal peaaegu täiesti.

Inglismaa.

Suure revolutsiooni sündmused ja sellele järgnev reaktsioon ei jäänud Inglismaalgi mõjuta. Juba enne revolutsiooni olid siin võimule pääsenud toryd, kes võimutsesid kogu revolutsiooni ja Napoleoni aja kestel kui ka restauratsiooni ajastul. Nende tähtsaim juht oli William Pitt noorem. Välispoliitikas oli toryde

peaeesmärgiks võidelda revolutsioonilise Prantsusmaa ja Napoleoni vastu, sisepoliitikas püüti summutada üha enam kasvavat demokraatlikku liikumist, mille peamiseks nõudeks oli parlamendireform. Et selles liikumises selgesti ilmnis Prantsuse revolutsiooni ideede mõju, nägi valitsev seltskonnakiht endale tõusvat sotsiaalset hädaohtu. Whigide vaated ei erinenud selles küsimuses oluliselt toryde omadest. Nende tüüpiliseks väljendajaks oli whigide erakonna tegelase Burke'i teos „Mõttelused Prantsuse revolutsiooni üle“, mis leidis seltskonnas üldist tunnustust. Burke eitab põhimõtteliselt iga revolutsiooni, mis püüdvat riiki üles ehitada eluvõõraste teooriate järgi. Riigikorda muuta võivat vaid järk-järgult, olude ja elunõuete kohaselt.

Demokraatlikku liikumist püüti summutada mitmesuguste survevahenditega. Siiski tungis mässuline meeleolu aja jooksul ikka laiemasse rahvahulkadesse. Seda aitasid süvendada majanduslikud põhjused, eriti toryde poolt Napoleoni sõdade järel kehtima pandud viljaseadused, mis hoidsid viljahinnad maaomanikkude huvides kõrgel. A. 1819 korraldati Manchesteris suur miiting, millest osa võttis umbes 60 000 inimest ja mis hajutati sõjaväe abil. Sellised nähtused sundisid valitsevat ringkonda siiski teatavatele mõõndustele. Canningi juhtimisel võttis valitsus uue suuna. Välispoliitikas loobuti Püha liidu toetamisest, sisepoliitikas asuti mõõdukate reformide teele. Alandati viljatolle, pehmendati karistusseadusi, püüti parandada tööliste majanduslikku seisundit ja lubati neil oma huvide kaitseks kutseühinguid asutada. Iirlaste seisukohalt oli eriti tähtis Test Act'i tühistamine (a. 1829); katoliiklased tunnustati protestantidega poliitiliselt üheväärseks ja võimaldati neil saada parlamendiliikmeiks ning riigiametnikeks. Sellega said ka iirlased nüüd võimaluse saada oma esindajaid Inglise parlamenti.

Venemaa Aleksander I ajal.

Reformide teostamine. Katariina II surma järel valitses Venemaal ta poeg Paul I (1796—1801), kes osutus tujukaks, segaste ideedega despoodiks ning tapeti vandeseltslaste poolt. Seejärel astus troonile Pauli poeg Aleksander I (1801—1825). Vii-

mane oli saanud oma vanaema soovil vabameelse kasvatuse. Ta õpetaja, šveitslane La Harpe oli vabariiklane ja Rousseau austaja. Nii kujunes Aleksander I vabameelsete ideede pooldajaks ja püüdis neid teostada oma valitsemise esipoolel.

Algul olid talle lähemaiks nõuandjaks ta isiklikud sõbrad, kes moodustasid ta nn. intii m k o m i t e e. Kavatsatud laiaulatuselisest reformest suudeti aga mõtete lahkumineku tõttu ja küllaldaste kogemuste puudusel teostada üsna vähe. Kolleegiumide asemele asutati ministeeriumid, kus iga valitsemisala juhtijaks ning selle eest vastutajaks oli üks isik; s e n a t i kui valitsemis- ja kohtuasutise võimupiirkond ja ülesanded reguleeriti täpsemalt. Kaalu- misel oli ka talupoegade pärisorjuse kaotamise küsimus, ent sel alal ei jõutud arglikest katsetustest kaugemale. Hariduse alal asutati mitu ülikooli, muuseas restaureeriti Tartu ülikool a. 1802. Ülikoolidele kindlustati teadusliku uurimise vabadus; tsensuuri trükkis ilmuva kirjanduse suhtes teostati üsna piiratud ulatuses.

Hiljem sai Aleksandri tähtsamaks usaldusmeheks vaimulikust seisusest pärinev Speranski, kes omas suuri kogemusi ja mitmekesiseid ning rikkalikke teadmisi. Speranski peamiseks eesmärgiks oli konstitutsioonilise korra rajamine. Ta vastavas kavas oli ette nähtud seadusandliku võimuna rahva poolt valitav riigiduuma ja sellest kõrgemal seisev keisri poolt nimetatav riiginõukogu. Tegelikult kutsuti ellu ainult viimane. Speranski püüded leidsid vanameelseis ringkonnis visa vastupanu. Teda süüdistati riigi rahanduse laostamises, mis oli tõeliselt põhjustatud kontinentaalblokaadist. Ta vastu tekkinud üldise vaenu tõttu tagandas Aleksander ta a. 1812 ametist ja saatis Ida-Venemaale asumisele.

Reaktsioon. Uuenduspüüete vähesed tulemused olid osalt tingitud ka sõdade ja välispoliitiliste vahekordade pinevusest. Napoleoni 1812. a. sõjakäigu ja sellele järgnevate sõjaaastate mõjul jäid riigi siseelu küsimused täiesti kõrvale. Sel ajal hakkas ühtlasi Aleksandris esile tulema mingi meele muutus, mis viis ta lõpuks täielikku vastuollu oma endiste püüetega. Baltimaalt pärineva paruniproua v. Krüdeneri mõjul alistus ta usulis-müstitilisele mõttesuunale ja hakkas oma endisi liberaalseid püüdeid

kahetsema. Viimaseks tähtsamaks sammuks endises vaimus oli Poola kuningriigile antud vabameelne põhiseadus (a. 1815), nagu ta selle varem oli andnud ka Soomele. Poola sai oma seimi ja sõjaväe; talle kindlustati kodanlikud vabadused ja poola keele tarvitamine ametliku keelena. Samas vaimus teostatud reformiks oli veel eesti ja läti talurahva vabastamine pärisorjusest (a. 1816, 1818 ja 1819). Alates a. 1818 sattus Aleksander I täiesti reaktsiooni sõiduvekke. Ta lähimaks usaldusmeheks tõusis nüüd piiratud mõistusega ja brutaalne kindral A r a k t š e j e v, kes püüdis ta huvi köita peamiselt sõjaväe korralduse ja distsipliini küsimustega. Hariduselu, eriti ülikoolide tegevus anti kiriku kontrolli alla; liberaalsete mõtete levimist püüti takistada valju t s e n s u u r i g a.

Dekabristid. Noorte aadlike, eriti ohvitseride seas, kes sõja ajal võisid välismaa olusid tundma õppida, leidsid liberaalsed ideed rohkesti pooldajaid. Tekkis s a l a ü h i n g u i d, kus sepi- seti enam või vähem utoopilisi plaane; neile kõigile oli siiski ühine üks eesmärk: absolutistliku keisrivõimu kukutamine. Keiser oli teadlik nende olemasolust, kuid ei võtnud midagi ette nende vastu. Kui Aleksander a. 1825 suri, oli mõne nädala jooksul lahendamata troonijärglase küsimus. Ei olnud üldiselt selge, kumb ta vendadest, Konstantin või Nikolai, peab troonile astuma. Esimene neist oli troonist loobunud, ent seda ei olnud avalikult teatavaks tehtud. Tekkinud segadust kasutasid salaühinguisse kuuluvad ohvitserid mässu õhutamiseks väeosades uue keisri N i k o l a i I vastu, keda nad sõdurite ees tembeldasid usurpaatoriks. Mässu tõelist eesmärki, keisrivõimu kukutamist, teadsid ainult juhid. See nn. d e k a b r i s t i d e m ä s s (14. detsembril 1825) suruti Peterburis üsna kergesti maha. Nüüd järgnes süüdlaste vali karistamine. See sündmus oli esimene nähtav mõra keisrivõimu alustes.

VAIMUELU.

Usuline liikumine. Kõigis Euroopa maades esines sel ajastul intensiivne u s u e l u t õ u s. Ühest küljest soodustasid seda inimeste senist mõtteviisi häirivad poliitilised ja sotsiaalsed segadused, teisest küljest ka valitsuste püüded leida oma restauratsioonipoliitikale tuge kirikus ja usulistest traditsioonides. K i r i k u d, eriti

katoliku kirik, muutusid ka ise aktiivsemaks ja taotlesid seesmist uuendumist. Katoliku preestreid hakati uuendatud vaimulikes seminarides kasvatama range kirikudistsipliini ja usutraditsiooni vaimus. Ka protestantlikus kirikus teostati reforme, näit. Preisimaal, kus kiriku valitsemine täiesti tsentraliseeriti riigi võimu all. Mitte ainult lihtrahvas, vaid ka juhtivais seltskonnakihtides elustus usuline meelsus silmapaistvalt. Osalt oli agarus usukommete täitmisel siiski suurel määral tingitud valitseva suuna tahtest näidata rahvale head eeskju. Ka vaimseis vooludes on sel ajastul tunda religioosse elemendi mõjusid. Teoloogilist mõtet protestantlikus vaimus arendas väljapaistvalt sakslane Schleiermacher, kelle vaated kalduvad müstikasse ja pietismi. Religioon tähendab tema arvates inimese üldist elutunnet, nimelt Jumalaga osaduses olemist.

Filosoofia. Vaimselt juhtiva seltskonna maailmavaates tõusis tooniandvaks idealistlik filosoofia, mille peaesindajad olid sakslased Fichte, Schelling ja Hegel. Nende filosoofilised süsteemid lähtusid Kanti õpetusest, keda tuleb üldse pidada uusima filosoofia tähtsaimaks tugisambaks. Kanti olulisemaks põhimõtteks on, et teaduspärane tunnetus piirdub meie kogemuses antud maailma tunnetamisega. Kogemuses antud maailm ei ole aga mitte tõeline olu ise („Ding an sich“), vaid „maailm, nagu ta meile näib“ (fenomen), s. t. nagu selle kujundab meie teadvus oma loomupäraste vormide kohaselt, meelte tajude kaudu vahendatud materjalist. Et mainitud teadvuse vormid on omased ühtlaselt kõigile inimestele, olevat teaduspärane tunnetus inimesele üldkehtiva tähendusega. Reaalne maailm on aga väljaspool kogemuse piire, järelikult teaduslikult tunnetamatu. Metafüüsika, s. t. teadus, mis püüab lahendada tõelise olu probleeme, eriti küsimusi Jumalast, surematusest ja tahtevabadusest, ei ole seepärast mingi tõeline teadus. Ometi ei saa inimene loobuda nende küsimuste lahendamisest, need kuuluvad aga mitte teaduspärase tunnetuse, vaid usu valda. Näidates õiged piirid teaduslikule tunnetusele vabastas Kant (ta enda väljenduse järgi) koha usule. Jumala olemise, surematuse ja tahtevabaduse probleemi jaatavale lahen-

dusele juhib Kanti arvates inimest eeskätt kõlbeline teadvus, mis talle samuti on loomupärane.

Kantile järgnevad idealistlikud süsteemid loobusid näiliku (fenomenaalse) ja tõelise maailma („Ding an sich“) eraldamisest ja tunnustasid ainsaks tõeliselt olevaks loovavaimu, mille oluliseks omaduseks olevat mõistus. Vaimu seadused, mida inimene endas tunnetab, olevat ka maailma seadused: tõelise olu filosoofiline tunnetus olevat seepärast võimalik. Seda tunnetust püüavadki need filosoofilised süsteemid anda.

Kõige üldhaaravam ja suurima mõjuga oli Hegeli süsteem. Hegeli elu viimasel aastakümnel (1820-ndail aastail) vaadati sellele kui kogu inimliku tarkuse tippsaavutisele. Hegeli järgi on kogu maailm absoluutse vaimu (Jumala) eneseavaldus. Inimeses ja tema ajaloolises arenemises ilmneb osaliselt absoluutse vaimu arenemine, mille eesmärgiks on täiuslikum enesetunnetus ja vabadus. Et vaimu põhiomaduseks on mõistus, on mõistuse, s. t. loogika seadused ka ajaloos ja kogu maailma arenemise seadused. Sellest tuleneb Hegeli väide, et „kõik, mis olemas, on mõistuslik (vernünftig), kõik, mis mõistuslik, on olemas“; seda tuleb mõista loomulikult kogu universumi aspektist, mitte aga isoleeritud üksikasja seisukohalt. Suur tähtsus on eriti Hegeli ajaloo filosoofial, milles ta kogu inimkonna arenemist püüab seletada teatava loogilise (dialektilise) skeemi järgi. Igas mõistes või mõistete süsteemis, mis kokku langeb nähtuste süsteemiga, on olemas oma sisemisele loogika. See viib selle süsteemi (tees) lagunemisele ja asendumisele vastupidisega (antitees). Mõlema ühinemisel tekib kolmas kõrgem arenguaste (süntees). Üks tähtsaimaid ajaloos ilmneva absoluutse vaimu avaldusi olevat riik; selle täiuslikemaks vormiks olevat monarhia, nagu ta tegelikult esines Hegeli ajal. Sellega leidis kaasaegne restauratsioonipoliitika Hegeli õpetuses oma püüdeile ideoloogilise toe.

Kirjandus ja kunst. Senise klassitsistliku suuna asemele tõusis XIX saj. alguses romantiline vool. Romantism oli vastuolus klassitsismiga, mis jäljendas antiikseid eeskujusid ning tunnustas neis kehtinud normid iga tõelise kunstilise loominguga normideks. Romantikud loobusid aga kõigest üldkehtivaist

reegleist kunstilises loomingus, võttes eeskujuks kesk- ja uusaegseid kirjanikke — Dantet, Shakespeare'i, Tassot jt. Nende looming oli isikupärane, väljendades eeskätt vastava autori tundeid ja elamusid. Oma ainevalikus ei piirdunud nad õilsate teemadega ega kõrge stiiliga, nagu klassikud, vaid kujutasid elu kõigis selle avaldustes, eriti väikesis, ent ometi tähelepanuväärseis piasjus, otsides igale ainele vastava väljenduse. Ühtlasi olid romantikud vastuolus ratsionalismiga ja intellektualismiga. Mõistuspärase ellusuhtumise tunnustasid nad pinnapealseks, sest tõeline elu kogu oma sügavuses ja salapärasuses olevat ainult aimatav, tunnetega tajutav. Elunähtuste mehaanilisele seletamisele seadsid nad vastu orgaanilise elukäsituse, mis tunnustab eluvormide kasvumist ja orgaanilist kujunemist lähemalt piiritlematute salapärase jõudude taustal. Seetõttu suhtusid nad pieteediga traditsioonisse, s. t. kõigesse, mis ei ole meelevaldse mõistuse produkt, vaid mida elu salapärane arenemine on esile toonud. Müstikat ja saladuslikkust taotlesid nad ka oma ainevalikus ja selle käsitlemises. Ainete otsimisel siirdusid nad kaugemasse minevikku, eriti keskaega ja saladuslooriga ümbritsetud Idamaile. Mõistusele eelistasid nad tundesügavust ja kõrget fantaasialendu. Nende loomingus kajastub peen, sageli tormiline tundeelu, mille põhitooniks on kord hoogus entusiasm, kord lohutamatu melanhoolia.

Prantsuse esimesele suurele romantikule Chateaubriand'ile on iseloomulik erakordne austus ristiusu, eriti katoliku kiriku traditsioonide vastu. Hilisemaist prantsuse romantikuist on kuulsaim väljapaistev isiksus ja väga mitmesuguseil aladel tegelenud kirjanik Victor Hugo. Inglismaal on selle voolu välja paistvamaid esindajaid Walter Scott, kes oma ajaloolistes romaanides kujutab eriti keskaja rüütlielu idealiseeritud värvingus, ja luuletajad Shelley ning Byron. Neist saavutas eriti suure mõju viimane; ta „maailmavalu“ luule leidis rohkesti harrastamist ja jäljendamist. Saksa tähtsamad romantikud on Herder (selle voolu teerajajana), Novalis, Tieck, August ja Friedrich Schlegel'id. Ka saksa suured luuletajad Schiller ja Goethe kaldusid osaliselt romantismi.

Maalikunstis oli romantismi tähtsaim esindaja prantslane

Delacroix oma rahutult dünaamilise loominguga. Seevastu ta kaasaeglane Ingres pidas kinni klassilise kunsti traditsioonest. Pisut varasemasse aega kuulub suur hispaania kunstnik Goya, keda tema vormipuhtuselt võib pidada klassikuks, kes aga oma ainevaliku, tunnete pinge ja elavuse tõttu kaldub romantismi või isegi realismi.

Romantilise voolu toodang on mitmekesine ja rikkalik, kusjuures on silmapaistev ta vaimusugulus idealistliku filosoofiaga. Kindlat poliitilist suunda ei saa romantismile omistada. Kiriku ja usutraditsioonide austamise kaudu olid mitmed romantikud kooskõlas restauratsioonivaimuga; teised jällegi ülistasid eriti vabaduse ideed, mistõttu nad lähenesid liberalismile. Suure huvi ja pietetega suhtusid romantikud rahvaste kommetesse ja rahvaluulesse, üldse kõigesse, mis nende arvates kajastab rahva omapärasest hinge. Ses mõttes alustaski Herder rahvaluule kogumist. Sellega aitasid nad ühtlasi süvendada rahvuslikku mõtteviisi ja äratada rahvastes suuremat huvi iseenda lähemaks tundmaõppimiseks.

Vaimuteadused. Romantikud ühes Hegeliga aitasid süvendada juba valgustusajastul arenevat ajaloolist mõtlemisviisi, mis kujunes siitpeale vaimuteadusliku aatlemise aluseks. Ajaloolise elu nähtusi tuleb selle järgi mõista ja hinnata nende kaasaja seisukohalt, seoses vastava elutervikuga. Kõiki eluvorme minevikus ja olevikus olevat võimalik õieti mõista ja nende tähendust hinnata, ainult tundma õppides nende ajaloolist kujunemist. See, mis dogmaatilise mõtlemise seisukohalt on halb, võivat osutada õigustatuks ja isegi paratamatuks ajaloolises, orgaanilise arenemise protsessis; samuti ei tohi me kõike, mida me heaks peame, elu arenemisele vägivaldselt peale sundida, kui see ei sobi elu orgaanilise arenemise vajadustega. Sellise mõtteviisi alusel ärkas eriline huvi ajaloolise uurimise vastu. Ajalooliteadus hakkas hoogsalt arenema, püüdes sügavamalt ja igakülgsemalt mõista ajaloolist elu. Ka õigusteadus, majandusteadus ja teised vaimuteadused võtsid aja jooksul omaks ajaloolise mõtteviisi. Õigusteaduses tekkis Savigny algatusel isegi eriline ajalooline koolkond. Selline arenemine omas ka suurt praktilist tähtsust, sest õiguse, majanduse ja teiste ühiskondliku elu alade arendamist püüti rajada ajaloolise tunnetuse saavutistele.

EUROOPA JUULIMONARHIA JA 1848. A. LIIKUMISTE AJASTUL.

1830. A. LIIKUMISED EUROOPAS.

Juulirevolutsioon Prantsusmaal. Charles X valitsuse vastu tekkis tugev liberaalne opositsioon, mis oli peamiselt literaatide ja advokaatide juhtimisel koondunud salaühinguisse. Kui liberaalid ka saadikutekojas a. 1827 saavutasid kindla enamuse, kutsus kuningas valitsuse etteotsa mõõduka krahv Martignac'i, kes eeskätt taotles kogukondliku omavalitsuse korraldamist ja valimisõiguse laiendamist. Ta ei suutnud aga rahuldada ei liberaale ega kuningat. Varsti asendas Charles X Martignac'i vagatseja ja tagurliku vürsti Polignac'iga. 1830. a. kevadel saatis Polignac saadikutekoja laiali ja võttis ette ühtlasi sõjakäigu meriröövlite kantsi Alžeeria vastu, et juhtida rahva tähelepanu siseasjadelt kõrvale. Valimistel saavutasid liberaalid veel suurema enamuse kui varem. Kuninga dekreetidega, nn. juulior donnantsidega tühistati aga valimised, kaotati trükivabadus ja muudeti valimisseadust, vähendades valijate arvu $\frac{3}{4}$ võrra. Nüüd kutsusid liberaalide juhid rahvast üles vastuhakule ja Pariisis puhkes revolutsioon. Kolmepäevase võitluse järel barrikaadidel (27.—29. juulini) langes võim Pariisis rahva kätte, kuna kuningas põgenes Inglismaale.

Pariisi rahva seas oli väga levinud vabariiklik liikumine, kuid jõukas kodanlus, eeskätt liberaalsed rahvasaadikud, pooldas konstitutsioonilist kuningriiki. Nende troonikandidaadiks oli Orléans'i hertsog Louis Philippe, kes oli tuntud oma vabameelsete põhimõtetega. Kartes uusi korratusi tegutsesid nad otsustavalt ja kiirelt, arendades oma troonikandidaadi heaks osavat ja laialdast agitatsiooni. Kui see Pariisi ilmus populaarse kolmevärvilise lipu all ja käsikäes Suure revolutsiooni tegelase Lafayette'iga näitas end raekoja

rõdul rahvale, avaldas viimane talle vaimustatult poolehoidu. Mõni päev hiljem andis Louis Philippe vande u u e n d a t u d k o n s t i t u t s i o o n i l e .

Juulirevolutsiooni järelkaja teistes maades. Juulirevolutsioon tähendas liberaalse kodanluse esimest suurt võitu restauratsioonipoliitika üle. Seetõttu leidis ta elavat vastukõla kogu Euroopas. Kõikjal püüdsid liberaalsed ja rahvuslikud elemendid aktiivselt Prantsuse sündmusi järele aimata. Inglismaal pääsesid nüüd võimule whigid, kes teostasid varsti parlamendi-reformi. Saksamaal ja Itaalias suruti aga rahutused varsti maha peamiselt Austria toetusel. Metternichi süsteem näis neis maades esialgu olevat veelgi kindlam kui enne.

Belgia iseseisvumine. Belgias, mis Viini kongressi otsusel oli ühendatud Madalmaadega Hollandi kuningriigiks, tekkis peagi valitseva režiimi vastu üldine opositsioon poliitilistel, rahvuslikel ja usulistel põhjustel. Kuningas Wilhelm I-le heideti ette despootlikkust; katoliku vaimulikud olid talle vaenulised ta protestandi usu pärast ja taunisid kitsenduste tegemist katoliku kirikule. Eriti tekitas belglastes meelepaha hollandlaste eesõigus-tatud seisund riigi valitsemises ja ametitesse pääsemises. Pariisi sündmuste mõjul puhkes 1830. a. augustis Brüsselis mäss. Kui kuningas jõuga püüdis Brüsselit vallutada, löödi ta väed tagasi ja kuulutati välja Belgia iseseisvus. Vastu tulles Wilhelm I palvele kavatsesid absolutistlikud riigid teostada interventsiooni, kuid Belgia iseseisvuse kaitseks astusid välja Prantsus- ja Inglismaa. Poola mässu tõttu oli Venemaa sunnitud sõjamõttest loobuma ja teisedki kaldusid kokkuleppele. Suurriikide konverentsil Londonis tunnustati Belgia iseseisvaks kuningriigiks (detsembris a. 1830). Inglismaa oli eeskätt huvitatud sellest, et Belgia ei satuks Prantsuse võimu alla; seetõttu tunnustati uus riik neutraalseks.

Poola mäss. Kuigi Aleksander I oli andnud Poola kuningriigile konstitutsiooni, ei rahuldunud sellega poola patrioodid, vaid taotlesid iseseisva riigi restaureerimist. Pealegi tundsid nad Poola senised õigused olevat alatiselt ohustatud Nikolai I poolt. Kui viimane mobiliseeris 1830. a. sügisel Poola sõjaväe, et alustada

sõjakäiku Prantsusmaa ja Belgia vastu, puhkes Varssavis mäss. Asekuningas Konstantin pidi põgenema ja kuulutati välja Poola iseseisvus. Poolakad olid nagu belglasedki lootnud peamiselt Prantsuse abile. Prantsuse seltskond osutas küll valmisolekut Poola toetamiseks, kuid Austria ja Preisimaa olid lausa poolavaenulised ning Inglismaa jäi passiivseks. Selles olukorras ei näinud Louis Philippe'i valitsus võimalust aktiivseks vahelesegamiseks ja püüdis ainult diplomaatiliselt mõjutada Nikolai I-st mõõdukusele. Poola vastupanujõudu nõrgestasid ka omavahelised lahkkelid ja puhkenud koolerataud. Vene väed vallutasid 1831. a. septembris Varssavi. Nüüd järgnes julm reaktsioon. Poola konstitutsioon tühistati ja ta sõjavägi kaotati.

Riikidevaheline olukord Juulirevolutsiooni järel. Euroopa riikide üksmeelne koostöö oli nüüd lõplikult purunenud. Kujunes kaks riikiderühma: ühelt poolt absolutistlikud riigid Venemaa, Austria ja Preisi, teiselt poolt liberaalsed riigid Prantsusmaa ja Inglismaa. Absolutistlikud riigid jätkasid Püha liidu traditsioone ja püüdsid üksteist abistada siserahutuste puhul; Prantsus- ja Inglismaa ühised põhimõtted ilmsesid eriti Belgia küsimuses. Siiski tekkis neil nii selles kui ka asumaade küsimustes tõsiseid lahkkelisid.

JUULIMONARHIA PRANTSUSMAAL.

Juulimonarhia ja opositsioon. Juulirevolutsioon muutis vähe Prantsuse senist poliitilist korda. 1814. a. põhiseaduses tehti seadusandlike kodade poolt mõned väheolulised parandused. Konstitutsioon ei olnud enam oktruajeeritud, vaid ainult kuninga poolt heakskiidetud; alandati valimistsensust, mille tõttu jõukamad kodanlikud kihid said valimisõiguse; peeridekoja liikmete õiguste pärilikkus kaotati. Kolmevärvilise lipu tarvituselevõtuga oli tunnustatud ka rahvasuveräänsuse põhimõte. Louis Philippe ei pannud aga parandatud põhiseadust rahvahääletusele, et mitte liiga esile tõsta oma võimu revolutsioonilist päritolu. See tõttu jäi ta seaduslik alus küsitavaks.

Louis Philippe võis toetuda ainult üsna kitsale jõuka kodanluse ringkonnale, kuna legitiimistlik, s. t. Bourbon'e pooldav aristokraatia seisis ta vastu. Teatav mõju oli ka bona-

partistidel, kellele kasuks tuli rahvas juurduvad austus oma „suure keisri“ vastu, see nn. Napoleoni legend, mida aitasid süvendada luuletajad ja kunstnikud. Kui nende troonikandidaat Reichstadi hertsog, Napoleon I poeg, suri (a. 1832), astus ta asemele Louis Napoleon, keisri vennapoeg. Mõlemad erakonnad üritasid võimuharamiskatseid, ent tulemusteta. Hoopis ohtlikum oli vabariiklik opositsioon, millega ühinesid uued sotsialistlikud suunad. Tekkisid salaühingud (nagu „inimõiguste“ ja „rahvasõprade“ ühingud), kes võtsid omaks osalt jakobiinide või žirondiinide põhimõtted, osalt uued sotsiaalsed teooriad. Nad toetusid laiadele väikekodanlikele ja tööliskihitidele, kes eriti Pariisis olid Juulirevolutsiooni tulemustest peetunud. Pariisis esines korduvalt mässe ja barrikaadivõitlusi, mis näisid kujunevat otsekui mingiks „permanentseks revolutsiooniks“. Suurim neist oli vabariiklaste mässukatse a. 1832, mil võitlused olid verisemad kui Juulirevolutsiooni päevil; võitjaks jäid siiski valitsusväed. Osa mässe oli tingitud tööliste raskest majanduslikust seisundist, näit. mässuliikumised Lyonis a. 1831 ja 1834, mil tööliselid asusid võitlusse barrikaadidel lipukirja all „elada töötades või surra võideldes“. 1840. aastast peale raugesid avalikud mässud, ent valitsusvastane meelsus üha süvenes.

Louis Philippe'i sisepoliitika. Louis Philippe püüdis valitseda tõelise kodanik-kuningana. Ta elas ühes oma perekonnaga kodanlikus lihtsuses. Teda nähti jalutamas Pariisi tänavail, vihmavari kaenla all, mõnikord peatumas, et sõbralikult vestelda lihtkodanikega. Siiski ei suutnud ta võita tõelist populaarsust.

Liberaalidel tekkis kaks rühmitist: edu ja korra pooldajad. Esimesed taotlesid põhjalikumaid reforme, teised pidasid tähtsaimaks ülesandeks valitsuse autoriteedi kindlustamist. Alaliste mässude, atentaatide ja vabariikliku kihunduse mõjul hakkas kuningas toetuma ainuüksi konservatiivsemale rühmale. Ta kutsus peaministriks selle rühma juhi, pankur Perrier', kes püüdis valjude abinõudega kindlustada siserahu. Selleks reorganiseeriti rahvuskaart, kuhu võeti nüüd ainult jõukaid kodanikke, kes suutsid ise endile varustise ja relvad muretseda. Selle sõjalise jõu abil õnnestus 1848. aastani summutada kõik siserahutused. Perrier' surma (a. 1832) järel tekkis valitsevas parteis uusi lahkeli-

sid. Ühed, ajaloolase ning ajakirjaniku Thiers'iga eesotsas, ei pooldanud kuninga püüdeid isiklikult valitsemisajadesse segada ja võtsid omaks Thiers'i poolt formuleeritud parlamentaarse režiimi põhimõtte: kuningas on kõrgeima võimu kandja, kuid ei valitse (*le roi règne, mais il ne gouverne pas*). Teised, kuulsa ajalooeadlase Guizot'ga eesotsas, nõustusid kuningale jätma suuremad õigused. 1840. aastast alates oli võimul Guizot, kes valitses üsna konservatiivses vaimus.

Järk-järgult loobus juulimonarhia üha enam oma esialgselt liberalismist. Piirati kodaniku vabadusi, eriti trüki vabadust, minnes isegi kaugemale kui Bourbon'ide valitsemise ajal. Ka pandi kehtima valjud erakorralised seadused (nn. septembri-seadused a. 1835) poliitiliste süüdlaste vastu. Siiski teostati ka tähtsaid uuendusi, nagu rahvaharidusreform a. 1833 Guizot' haridusministriks oleku ajal; see laiendas ja parandas tunduvalt rahvakoolide võrku. Peaministrina ei teostanud Guizot enam mõõdukaimadki reforme, et mitte rikkuda saavutatud ühiskondlikku stabiilsust. Ta hakkas eeskuju võtma Metternichist ja püüdis välispoliitika kaski läheneda absoluutistlikele riikidele.

Suurkodanluse „kuldne aeg“. Juulimonarhia ajal tõusis jõukas kodanlus Prantsuse valitsevaks kihiks, kellele kuulus nii poliitiline ja vaimne juhtimine kui ka majanduslik võim. Seadusandluses ja valitsemises arvestati eeskätt kodanluse huve. Talle tuli kasuks ka kiire majanduslik tõus tööstuse ja kaubanduse arenemise tõttu. Majanduslik mõtteviis ja tung rikastumisele tõusid nüüd seltskonnas domineerivale kohale. Poliitikagi muutus nüüd üha enam rikastumise allikaks: tekkis korrupsioon, mida riigimehed, eriti Guizot, kasutasid võimulpüsimiseks. Hoolimata mitmesuguseist vastuoludest saadikutekojas ja opositsioonist valitsuse vastu, ei soovinud neis ühiskonnakihtides keegi tõelist pööret valitsemises, sest kehtiv kord oli parlamendis esindatud kodanlikele elementidele väga kasulik. Juulimonarhia aega võib pidada suurkodanluse kuldseks ajaks.

Laiemad rahvahulgad ei saanud aga mingit kasu majanduslikust tõusust; tööstustöölise palgad isegi vähenesid, samuti halvenesid muud töötingimused. Vabrikutööstuse võistluse tagajärjel raskenes ka käsitöölise seisund. Seetõttu tekkis palju töö-

tuid ja hulguseid ning kasvas kuritegevus. Valitseva kodanliku kihi rikkuse taustal paistis töötava rahva vaesus seda teravamini silma.

INGLISMAA.

I parlamendireform. Parlamendireformi nõue oli Inglismaal liikumas juba aastakümneid. Senine parlament polnud mingi tõeline rahvaesindus; selle mõlemad erakonnad, whigid ja toryd, esindasid vaid aristokraatlikke kildkondi, kes ainult mõnevõrra erinesid teineteisest oma poliitiliste ja majanduslike püüete suhtes. Toryd pooldasid oma traditsioonide kohaselt kuninga suuremat isiklikku võimu, kaitsesid anglikaani kiriku eesõigusi ja püüdsid riigi majanduspoliitikat juhtida suurmaaomanikkude huvides. Whigid võitlesid seevastu täieliku parlamentarismi eest, toetusid muuseas lahkusulistele ja kaitsesid majanduspoliitikas raha huve. Alamais ja keskkihtides omasid suurt mõju radikaalid, kes nõudsid demokraatlikku parlamendireformi; neil polnud aga parlamendis peaaegu üldse esindajaid. Radikaalide nõuete tähtsaim ideoloogiline põhjendaja oli filosoof Bentham. Ta tunnustas parimaks riigivormiks demokraatliku riigi, mis olewat võimeline kindlustama suhteliselt kõige suurema kodanikkude hulga hüveolu ning õnne ja olewat seetõttu inimkonnale kõige „kasulikum“ (utilitarism).

Ka senine valimiskorraldus oli vananenud ja elu arengust maha jäänud. Uutel suurtel tööstuslinnad (nagu Manchester, Liverpool jt.) ei olnudki oma esindust parlamendis; samal ajal olid mitmed keskaegsed linnad hoopis väikeseks jäänud või tähtsusetuiks külakesteks muutunud, saatsid aga endiselt igaüks kaks saadikut alamkotta. Nende „pehkinud kohakeste“ valijaid võidi kergesti mõjutada survega või äraostmisega, millest tekkis korruptsioon. Seda kasutasid mõned peaministridki, nagu Walpole, laialdaselt oma erakonnale võimu kindlustamiseks.

Juulirevolutsiooni mõjul tekkinud äreva meeleolu ja rahutuste tagajärjel pidi hertsog Wellington lahkuma peaministri kohalt. Toryde asemel, kes olid ligi viiskümmend aastat peaaegu pidevalt teostanud valitsemist, tõusid nüüd võimule reformisõbraliku-

mad whigid, lord Grey'ga eesotsas. Üldise meeleolu survet arvestades laskis Grey välja töötada mõõduka reformi-billi; et saavutada sellele kindla enamuse, mõjutas ta kuningat alamkoja laiali saatma. Valimistel said whigid enamuse ja reformi-bill võeti alamkojas vastu. Ülemkoda keeldus siiski seda tegemast. Kui aga puhkesid rahutused ja levis revolutsiooniline agitatsioon ning kuningas William IV ise nõudis billi vastuvõtmist, andis ülemkoda lõpuks järele. Juunis 1832 sai reformi-bill seaduseks.

See reform ei muutnud senist korda kuigi palju. Peamised uuendused olid õiglasem saadikukohtade jaotus ja valimisõiguse laiendamine. Pehkinud kohakestelt ja väikelinnadelt võeti ära nende saadikukohad ja anti need uutele tööstuslinnadele. Osale linnadest jäeti õigus ainult üks saadik valida. Kuigi sellega ei saavutatud ligikaudsetki võrdsust valimisringkondade vahel, kadus siiski korrupsioon endisel kujul ja suurenes tööstuslinnade mõju parlamendis. Valimisõigus jäi piiratuks kõrge varandusliku tsensusega. Linnades said hääleõiguse need, kes kasutasid korterit või muud kinnisvara, mille üüriväärtus oli vähemalt 10 naelsterlingit, krahvkondades maaomanikud või rentnikud, kelle aastatulu oli 10 resp. 50 naelsterlingit. Valijate arv tõusis seega umbes poolteisekordseks: $16\frac{1}{2}$ miljonist inglasest omasid valimisõigust nüüd 650 tuhat. Parlamendireformist võitis seega peamiselt kodanlus. Olulise tähtsusega oli aga juba seegi, et sajandeid kestnud korraldus oli esmakordselt muudetud: edaspidised reformid võisid nüüd teostuda kergemini.

Liberaalsed reformid ja vabakaubandus. Parlamendireformi järel kasvas whigide mõju. Whigid hakkasid endid nüüd nime-tama liberaalideks, kuna toryd võtsid endile konservatiivide nimetuse. Parlamentarism kujunes alles nüüd täielikult välja. Alamkoja tähtsus tõusis võrreldult ülemkoja omaga. Valitsus muutus täiesti sõltuvaks alamkojast ja oli siitpeale õigupoolest ainult alamkoja enamiku poolt moodustatud komisjon. Järgnevail aastail teostati rida reforme ka kohaliku valitsemise alal. Suurmaaomanikkude ja anglikaani vaimulikkude õigusi kärbiti; linnade ja maakondade valitse-

mine anti valitavaile omavalitsustele, mille valimistel omasid hääleõigust kõik maksumaksjad perekonnapead ja maaomanikud.

Tähtsaimaks liberaalide võiduks osutusid aga viljaseaduste kaotamine ja vabakaubandusele siirdumine. Viljaseadused, mille eesmärgiks oli vilja hindu kõrgel hoida, et sel teel maaomandi tasuvust tõsta, olid algusest (a. 1815) peale väga ebapopulaarsed nii kodanluse kui tööliskonna seas. Nüüd tekkis nn. freetrader'ite liikumine, mis võttis omaks täieliku vabakaubanduse põhimõtte, nagu seda oli õpetanud Adam Smith. Vabakaubandusest loodeti elukalliduse alanemist ja järelikult ka tööliste seisundi paranemist, paremaid arenemisvõimalusi tööstusele ja väliskaubanduse elustumist. Liikumise juht vabrikant Cobden organiseeris hoogsat propagandat viljaseaduste vastu ja asutas selleks viljaseaduste vastu võitlemise liiga (*Anti Corn Law League*). Tal õnnestus pääseda alamkoja liikmeks, kuid konservatiivne parlamendi enamik peaministri Robert Peeli juhtimisel asus liikumise suhtes eitavale seisukohale. Viimaks otsustas Peel siiski järele anda, milleks kaasa mõjus kartuli-ikaldusest tekkinud suur näljahäda Irimaal. Valitsus tegi nüüd ise ettepaneku viljaseaduste kaotamiseks, mis toimuski a. 1846. Selle raskeima sammu järel teostati lähemal aastail vabakaubanduse põhimõtte täielikult. Tähtsaim kitsendus, Cromwell'i ajal kehtima pandud navigatsiooniakt, kaotati a. 1849.

Vabakaubandusele siirdumine osutus väga soodsaks tööstuse ja kaubanduse arenemisele, kuna suurmaaomand selle all kannatas. Üldise jõukuse tõusu tõttu paranes ka tööliste seisund. Kapitalistlik kodanlus saavutas nüüd lõplikult ülekaalu maa-aristokraatia üle.

Töölisliikumine tsartismi ajastul. Parlamendireform, mille teostamisele töölisel olid palju kaasa aidanud, ei toonud nende õiguslikku seisundisse mingit parandust. Pettunud töölisel üritasid oma raske majandusliku seisundi parandamist sotsialistlikkude õpetuste vaimus. Hakati asutama töölisühinguid, et nende kaudu esitada tööandjate kollektiivseid nõudmisi, kusjuures viimastele surve avaldamiseks püüti kasutada streiki. Tööandjate ja valitsuse ühisel jõul suruti need liikumi-

sed siiski maha, ilma et nad oleksid saavutanud tagajärgi. Nüüd alustasid töölisel uuesti poliitilist liikumist. Et saavutada oma majanduslikkude nõuete rahuldamist, pidasid nad eeskätt vajalikuks omandada poliitilised õigused ja mõju riigi valitsemises. Nad võtsid omaks radikaalide demokraatliku programmi, mille peanõuded olid: üldine valimisõigus, salajane hääletamine, iga-aastased alamkojavalmised ja tasumaksimine parlamendisaadikuile. Seda programmi kutsuti rahva charta'ks (*charter'iks*), mille tõttu kogu liikumist hakati nime- tama tšartismiks.

Charta läbiviimiseks korraldati laialtulatusest agitatsioonid ja hiiglamiitinguid, osalt öösiti törvikute valgustusel selleks, et anda asjale ähvardavat ilmet. Tšartistide ägedamaid kihundajaid oli iirlane O'Connor, kes apelleeris „füüsilise jõu“ poole, millega aga enamik kaasa ei läinud. A. 1839 esitati parlamendile vastav petitsioon ligi 1 200 000 allkirjaga, mis pidi tõestama nõudmise laialist kandepinda. Parlament keeldus aga seda üldse arutusele võtmast. Liikumine kestis veel üle kümne aasta. Veel kahel korral esitati parlamendile petitsioone, ent ka need lükati parlamendi poolt tagasi. Kui valitsus laskis vangistada liikumise tähtsamad juhid, tekkis mõningaid rahutusi, mis aga peagi raugesid. Kogu liikumine lõpuks vaibus, ilma et ta oleks saavutanud oma otsest eesmärki. Meelte rahunemiseks mõjus kaasa tööliste majandusliku olukorra paranemine XIX saj. keskpaiku.

Töökaitseadused. Tööliste majanduslikule viletsusele ja raskeile töötingimustele juhtisid tähelepanu ka mitmed üldtuntud kirjanikud, nagu Dickens ja Carlyle, kujutades nende olukorda füüsiliselt ja moraalselt ohtlikuna kogu inglise rahva tuleviku seisukohalt. Poliitikameestest hakkasid mitmed konservatiivid nõudma tööliste seisundi parandamist seadusandlikul teel. Nende nõudmiste tulemusena võttiski parlament a. 1833 vastu esimesed olulisema tähtsusega töökaitseadused, mida hiljem aeg-ajalt täiendati. Nende kaudu reguleeriti tööpäeva pikkust, piirati naiste ja laste tööd ja hakati teostama tervishoidlikku järelevalvet käitistes. Töökaitseadused aitasid tunduvalt kaasa töötingimuste paranemisele.

Iiri küsimus. Palju muret tegi Inglise valitsusele ka Iiri küsimus. Iirlased ei rahuldunud sellega, et nad said võimaluse saata Inglise parlamenti oma esindajad (nn. katoliiklaste emantsipatsiooni seadusega a. 1829), sest kõrge varandusliku tsensuse tõttu võisid nad seda õigust kasutada vaid üsna vähesel määral. Iirlaste rahulolematuse peapõhjuseks olid eba-loomulikud agraarolud. XVI ja XVII saj. oli Inglise võimu vastu astuvailt iirlastelt järk-järgult nende maad ära võetud; need anti inglise suurmaamanikele, kelle maadel iirlased elasid enamasti rentnikena. Iiri rahva arvu kasvamise tagajärjel tekkis varsti terav maapuudus ja iirlaste peatoiduaine, kartuli ikalduse puhul esinesid suured näljahädad. Rahulolematust suurendasid ka anglikaani kiriku eesõigused: iirlased pidid makse maksma sellele kirikule, kuigi nad olid katoliiklased. Nähes, et nad Inglise parlamendis ei suuda kaitsta oma huve, hakkasid iirlased nõudma oma parlamenti. Nende juht O'Connell organiseeris suuri meeleväljavaldusi ja miitinguid, millest võtsid osa sajad tuhanded inimesed. Lõpuks laskis valitsus O'Connelli vangistada (a. 1844); vanaduse ja laostunud tervise tõttu tõmbus viimane nüüd võitlusest tagasi. Suuril nälja-aastail 1845—46, mil umbes pool miljonit inimest nälga suri ja üle miljoni välja rändas, vaibus poliitiline tegevus ajutiselt. Varsti jätkus see aga veel suurema hooga.

Asumaadepoliitika. XVIII saj. 2. poolel ja XIX saj. algul oli Inglismaa tõusnud suurimaks koloniaalvõimuks. Peale Napoleoni sõdu kuulusid talle suurem osa Indiast ühes Tseiloni saarega, Kanada, osa Antillide saarestikust, Austraalia, mis oli küll veel peaaegu asustamata, ja Kapi-maa Lõuna-Aafrikas. Suurim tähtsus oli neist Indial oma määratute loodusvaradega ja arvuka rahvastikuga. 1815. a. järel tõusis Inglise koloniaalvõim kiiresti, kusjuures tal võistlejad peaaegu puudusid. Alles 1830-ndaist aastaist alates püüdis Prantsusmaa temaga jälle sel alal võistelda, ent vähese eduga. Järk-järgult vallutas Inglismaa kogu India ja hakkas laiendama oma võimu ka selle naabermaadele — Birmale ja Indo-Hiinale, kus ta võimu toetuspunktiks kujunes Singapuri sadam. Adeni alistamisega

omandas ta kontrollivõimaluse Punase mere kaubanduse üle. Nn. o o p i u m i s õ j a s (a. 1840—42) sundis Inglismaa H i i n a t avama oma sadamad Inglise kaubandusele ja vallutas H o n g k o n g i saare, mis sai ta Kaug-Ilda kaubanduse keskuseks. Ühtlasi rajas ta asundusi Austraalias ja vallutas U u s - M e r e m a a saared. Lõuna-Aafrikas liitis ta Kapimaaga N a t a l i; buurid rändasid siit välja ja asutasid sisemaal oma vabariigid T r a n s v a a l i ja O r a n j e. Need ulatuslikud asumaad varustasid toorainetega Inglise tööstust ja avasid laialdase turu ta saadustele. Ühtlasi pakkusid nad soodsaid väljarändamisvõimalusi üleliigsele rahvastikule ning head teenistust inglise kodanikele.

Toryde valitsuse ajal pidas Inglismaa kinni vanast koloniaalsüsteemist, mis ei võimaldanud asumaile ei oma tööstust ega kauplemist välisriikidega. Liberaalne valitsus võttis 1830-ndaist aastaist alates omaks uue poliitika nende asumaade suhtes, kus elanikeks olid Euroopast pärinevad kolonistid. Peale suuremat K a n a d a rahvastiku mässu emamaa vastu otsustas Inglise valitsus anda sellele asumaale täieliku a u t o n o o m i a parlamentaarse valitsemissüsteemiga (a. 1840). Samad õigused said varsti Austraalia, Uus-Meremaa, Kapimaa jt. euroopa rahvastikuga asumaad (d o m i n i o o n i d). Vabakaubanduse võidulepääsuga muutusid need alad majanduslikultki emamaast täiesti sõltumatuks. Veel enne autonoomia andmist teostati asumaades tähtis reform — n e e g e r o r j u s e kaotamine (a. 1833).

Inglismaa poliitiline ja majanduslik seisund maailmas. Inglise poliitiline mõjuvõim tõusis juba Napoleoni langemise järel m a a - i l m a s d o m i n e e r i v a k s ja jõudis XIX saj. keskel haripunkti. Oma vägeva laevastiku abil valitses Inglismaa kõigil m a a - i l m a m e r e d e l; ta oli oma võimu alla haaranud m ä ä r a t u d m a a - a l a d, mis ulatusid umbes veerandini kogu maakera territooriumist ja mille rahvastik moodustas $\frac{1}{3}$ tervest inimkonnast. Ühes sellega kuulus talle ka majanduslik ülevõim maailmas; ta kaubandus oli võrdlematult suurem kõigi teiste riikide omast ja ta tööstus, mis oli suure sammu teistest ette jõudnud, seisis väljaspool võistlust. Selle suure edu üks tähtsamaid eeldusi peitus Inglise võrdlemisi rahulikus ja pidevas sisepoliitilises arene-

mises. Visalt traditsioonest kinni pidavad erakonnad oskasid siiski õigeaegselt teostada kõige vajalikumaid, elunõudeist tingitud reforme ja hoidsid sellega ära suuremad sisepoliitilised murrangud.

SAKSAMAA.

Poliitilised olud. Juulirevolutsiooni mõjul tekkinud poliitiline elevus rauges Saksa riikides varsti. Ainult mõnes riigis, nagu Saksis, Hannoveris ja Hessen-Kasselis, panid valitsejad rahva survele järele andes kehtima konstitutsioonid. Üldiselt arenes Saksa sisepoliitiline elu kuni 1848. aastani kaunis rahulikult restauratsioonipoliitika vaimus. Ent liberaalsed ideed ja rahvusliku ühinemise mõte leidsid siiski üha enam pinda ja muutusid haritud jõukama kodanluse üldiseks veendumuseks. Liberaalses liikumises omandas suure mõju radikaalsete põhimõteteга Noor-Saksa suund, mille tegelastena juhtivat osa etendasid osalt juudid ja poola emigrandid. Luuletaja Heinrich Heine ja publitsist Börne olid selle suuna tähtsamad kirjanduslikud jõud.

Majanduslik arenemine ja tolliliit. Eriti suurt vajadust tunti Saksamaa majandusliku ühendamise järele. Riikidevahelised tollipiirid tõkestasid kaubandust ega võimaldanud moodsa suurtööstuse elujõulist arenemist. Saksa majanduslik arenemine jäi niiviisi tunduvalt maha mitte ainult Inglismaa, vaid ka Prantsusmaa omast. Sellest oligi tingitud tollipiiride kaotamise mõte, mida hoogsalt propageeris majandusteadlane Friedrich List, soovitades seda teha liidupäeva kaudu. See ettepanek (a. 1819) tunnustati aga revolutsiooniliseks ja kardetavaks; List pidi koguni mõneks ajaks kodumaalt lahkuma.

Sama ideed hakkas aga teostama Preisimaa, kes oma eraldiseisvate maa-alade ja keeruliste piiride tõttu sai aru selle kasulikkusest. Preisi eestvõttel viidigi aastaks 1834 ellu Saksa tolliliit. Alguses olid Preisiga ühinenud ainult mõned Lääne- ja Kesk-Saksa riigid, järk-järgult liitusid teisedki. Sellest liidust jäi siiski välja Austria. Tolliliit avas ühtlaselt kogu Saksa siseturu ta arenevale suurtööstusele. Ühtlasi lähendas majanduslik ühinemine riike poliitiliseltki. Eriti tõusis Preisi kui liidu algataja ja juhi mõju.

Profeksionism. Saksa riikide industrialiseerumist takistas suu-
resti Inglise tööstuse võistlus, mida soodustas vabakaubanduse õpe-
tus. Selle vastu esines Friedrich List proteksionismi
teooriaga. Ta rõhutas vajadust kindlustada omamaa töös-
tusele siseturgu kaitsetollide abil. Vabakaubandus ole-
vat kasulik ainult täiuslikult väljaarenenud tööstusega maadele,
nagu seda on Inglismaa, kuna algavale tööstusmaale, nagu Saksa-
maa, olevat ta kahjulik. Alles siis, kui kaitsetollide varjul on suu-
detud tõsta oma tööstus küllaldasele kõrgusele, võidavat neist
järg-järgult loobudes siirduda vabakaubandusele. Proteksio-
nistliku majanduspoliitika võtsidki suuremal või
vähemal määral omaks mitte ainult Saksa riigid, vaid ka teised
maad, kes püüdsid oma tööstust välja arendada.

VENEMAA NIKOLAI I AJAL.

Nikolai I valitsemise põhimõtted. Nikolai I (1825—55),
kaine, aga üsna piiratud mõistusega isik, oli kõrgel arvamusel oma
Jumala poolt määratud kutsest. Oma peaeesmärgiks pidas ta
absolutismi traditsioonide säilitamist ning
vene seltskonna isoleerimist Lääne-Euroopa moodsaist ideedest.
Seda eesmärki taotles ta suure järjekindlusega. Ka oli ta valmis
Lääne-Euroopaski vahele segama absolutistliku põhimõtte kaitseks.
Sõjaväelise distsipliini austajana püüdis Nikolai I selle eeskujul
korraldada ka riigi valitsemist hästi organiseeritud ja distsiplineeri-
tud ametnikkude kaudu. Bürookraatliku süsteemi aren-
das ta äärmuseni välja. „Lääne-Euroopa kahjulikke mõjusid“ püü-
dis ta ära hoida valju tsensuuriga, Lääne-Euroopa kirjan-
duse sissetoomise ja Lääne-Euroopasse reisimise piiramisega. Ra-
hva hariduse juhtivaiks põhimõtteiks kuulutati isevalit-
sus, õigeusk ja rahvuslus. Üliõpilaste arvu piirati ja
seati nende üle range järelevalve. Samal ajal asutati mitmeid
kutsealalisi, peamiselt tehnilisi kõrgemaid õppeasutisi,
milles õppivad noored ei olnud niivõrra huvitatud ideoloogilistest
probleemidest.

Seltskond ja vaimne liikumine. Politseilise järelevalve teosta-
miseks seltskonna üle organiseeriti vastav salapolitse'i võrk.
Uute mõtete levimist ei suudetud siiski ära hoida. Suurtes linnades

hakkasid tähtsat osa etendama salongid, kus vahetati vabamalt mõtteid peamiselt kirjanduslikel ja kunstilistel teemadel; sageli kalduti neis ka ühiskondlikele probleemidele alale ja arvustati kaasaegset olukorda. Neis vaimseis eliitiringides esinesid elavad ja pingsad vaimsed huvid. Just Nikolai I ajal elas vene vaimne kultuur üle oma suurima tõusu. Sellesse ajastusse kuulub suurte kirjanikkude Puškini, Lermontovi ja Gogoli looming.

Üldise kultuuriorientatsiooni suhtes tekkis kaks voolu — slavofiilid ja läänlased. Slavofiilid tunnustasid, osalt romantismist ja saksa idealistlikust filosoofiast lähtuvate ideede mõjul, Lääne-Euroopa kultuuri sobimatuks vene hingelaadile ja väitsid, et selle levimine Venes laostavat vene hinge. Nad nõudsid vene vaimsest omapärasest lähtuva kultuuri arendamist, pidades selle kandvamaiks elementideks õigeusku ja rahvuslikku traditsiooni. Vennad Ivan ja Konstantin Aksakovid olid selle voolu esimesi peaesindajaid. Läänlased seevastu taotlesid Peeter Suure töö lõpuleviimist ja Venemaa täielikku europaseerumist. Kultuur olevat nende arvates üldinimliku iseloomuga nähtus, slavofiilide poolt rõhutatud vene omapära aga tõeliselt barbaarsus. Kirjanduse- ja kunstikriitik Belinski oli selle suuna ägedaim ja järjekindlam eestvõitleja. Läänlased olid vastuvõtlikud Lääne-Euroopa liberaalseile ja sotsialistlikele ideedele, mille esimesi tähtsamaid levitajaid Venes oli publitsist Herzen.

Reformid ja majanduspoliitika. Nikolai I ajal kerkis päevakorrale talupoegade pärisorjuse kaotamine, mida nõudsid nii läänlased kui slavofiilid. Talupoegade seisundi parandamiseks teostas valitsus ainult mõningaid väheolulisi uuendusi. Suurema tähendusega reforme oli seaduste kodifitseerimine; seda hiiglatööd juhatas Speranski, kes oli loobunud oma liberaalseist ideedest. Seadustekogu väljaandmisega lõppes senine segadus seadusandluse alal ja õigusemõistmine sai kindlama aluse. Tähtis uuendus oli ka rahandusreform. Vene paberraha kurss oli langenud mitmekordselt madalamale hõberubla omast, mis asjaolu tekitas segadusi majanduselus. Suurte raskustega õnnestus lõpuks rahaminister Kankrinil paberraha kurss stabiliseerida; lasti käbele uus paberraha, mille väärtus vastas hõberaha väärtu-

sele. Mõnevõrra soodustas valitsus ka riigi industrialiseerimist. Asutati tekstiil-, suhkru- ning teisi tööstusettevõtteid ja pandi alus vene rasketööstusele. Et kindlustada siseturgu oma tööstusele, määrati mõõdukad tollitariifid, mis siiski ei kõrvaldanud täiesti väliskaupade võistlust. Kaubanduse elustamiseks sõlmiti lepinguid lääneriikidega, arendati maanteedevõrku ja tehti algust raudteede ehitamisega.

Lähis-Ida küsimus. Vene tähtsamaks välispoliitiliseks huviks jäi võimu laiendamine Balkanil. Adrianoopoli rahu järel tekkis Türgimaal sisekriis, mis võimaldas Venel end segada selle riigi siseasjadesse. Kui Egiptuse valitseja Muchammad Ali nõudis Türgi sultanilt Egiptuse iseseisvuse tunnustamist, puhkes Türgi-Egiptuse sõda, kus Egiptuse väed saavutasid täieliku võidu. Sultani palvel sundisid Vene sõjajõud Egiptuse väe taganema. Selle abistamisaktsiooni tulemuseks oli leping, mille järgi Venemaa kohustus Türgit edaspidigi hädaohu korral abistama. Vastutasuks pidid Türgi väinad olema Venele avatud, teiste riikide sõjalaevadele aga suletud. Egiptuse ja Türgi uue konflikti puhul segasid aga end vahele Inglismaa, Prantsusmaa ja Austria, kelle nõudel küsimus lahendati suurriikide vahel ühiselt. Türgi väinad kuulutati nüüd suletuks kõigi võõrriikide sõjalaevadele. Sellega sunniti Venemaa loobuma oma võidetud positsioonist.

Kui Türgi keeldus tunnustamast Vene protektsiooniõigust kõigi Türgi riigi piires elavate kristlike rahvaste üle, sest see õigus oleks andnud Venele alatise võimaluse Türgi siseasjadesse segamiseks, kuulutas Nikolai I a. 1853 Türgile sõja. Türgi puutumatus kaitseks astusid välja Prantsusmaa ja Inglismaa, kellega ühines ka Sardiinia. Austriagi võttis vaenulise hoiaku Vene vastu. Peamine sõjategevus arenes Krimmi poolsaarel, mistõttu see sõda on tuntud Krimmi sõja nime all. Üksteist kuud piirasid liitlased siin sõjasadamat Sevastopoli, mille langemise järel Venemaa pidi alla andma. A. 1856 sõlmiti Pariisi rahu järgmistel tingimustel: Musta meri kuulutati neutraalseks ja Vene kaotas õiguse pidada siin sõjalaevastikku; Türgi iseseisvus ja puutumatus asetati kõigi suurriikide kaitse alla; samuti siirdusid Moldaavia, Valahhia ja Serbia autonoomsete maadena suurriikide kaitse alla; seejuures Vene loo-

vutas Moldaaviale ühe osa Bessaraabiast. Krimmi sõja tagajärjel langes Vene suur poliitiline prestiiž ja ta püüdeile Balkanil anti hävitav löök. Ühtlasi ilmnes Vene seesmine nõrkus ja ta mahajäämine Lääne-Euroopa riikidest.

VAIMUELU.

Teaduste arenemine. XIX saj. 1. poole vaimuelu iseloomustavad teaduste edusammud, mis on seletatavad ühelt poolt huvide suundumisega teaduste alale, teiselt poolt teadusliku uurimistöö meetodite ja vahendite täienemisega. Riigivalitsuste algatusel või toetusel asutati teaduslikke õppe- ja uurimisasutisi, laboratooriume, katsekodasid, raamatukogusid, kollektioone jne. võimalikult täpsete vaatlemis- ja mõõtevahenditega. Süveneti järjest enam üksikasjadesse ja avastati uusi uurimisalasid, mille tulemusena tekkisid uued teadusharud. Seejuures püüti püstitada võimalikult üldise iseloomuga juhtivaid printsiipe, millest lähtuti teaduslike uurimisesannete lahendamisel.

Üha suuremat tähtsust omandas nüüd matemaatika, mis on aluseks nn. eksaktteadustele. Tähtsaimad loovad vaimud matemaatiliste teaduste alal olid prantslased Lagrange ning Laplace ja sakslane Gauss. Füüsikas püstitati energia säilivuse seadus, mille lõplikul kujul formuleeris sakslane Helmholtz (a. 1847) ja mis on füüsika tähtsaimaid põhialuseid. Nii soojust, valgust ja elektrit kui ka liikumist hakati seletama kui ühe ning sama energia mitmesuguseid avaldusvorme. Suuri edusamme tegi elektrinähtuste uurimine, mis alal on suurimad teened itaalia õpetlasel Volta'l, prantslasel Ampère'il ja inglasel Faraday'l. Keemia arenes edasi Lavoisier' poolt rajatud alustel, võttes oma tähtsamaks printsiibiks atomismi teooria. Rajati ka uus keemiaharu — orgaaniline keemia, mille tähtsaimad teerajajaid oli sakslane Liebig. Elava looduse uurimisel oli eriti tähtis prantslaste Cuvier' ja Lamarck'i tegevus. Esimene neist lõi paleontoloogia, mis uurib maakera mineviku eluvorme; selle mõjul sai uut hoogu ka geoloogia. Eelajaloolise inimese olemasolu avastamine tekitas erakordselt laialisi huve. Lamarck püstitas esi-

mesena nn. arenemisteooria; selle järgi olevat elusolendite liigid üksteisest pikaajalise, ümbruse mõjul tekkiva muutumise teel kujunenud.

Loodusteadusliku uurimistöö mõjul ja eeskujul püüti rakendada täpsemaid meetodeid ka ajaloo, filoloogia ja teiste humanitaarteaduste alal. Ajalooteaduses hakati suuremat rõhku panema täpsele allikate-uurimisele ja -kriitika le, millega seoses kerkis esile allikate kogumise ja süstematiseerimise vajadus. Allikakriitilise voolu rajajaist on tähtsamad sakslane Niebuhr ja prantslane Guizot, kuna kõige täiuslikumalt on seda meetodit rakendanud saksa ajaloolane Ranke. Uusi perspektiive avas ajaloo uurimisele Vana-Idamaa tundmaõppimine, sellest ajast peale, kui prantslane Champollion dešifreeris egiptuse hieroglüüfid, ning seejärel dešifreeriti ka Mesopotaamia rahvaste kiilkiri.

Üldse kujunesid XIX saj. 1. poolel lõplikult välja need meetodid ja juhtivad põhimõtted, mis on kuni viimase ajani jäänud teaduste arenemise aluseks. Ühtlasi omandasid teadused XIX saj. keskelt alates domineeriva tähenduse Euroopa rahvaste vaimuelus.

Tehnika edusammud. XIX saj. tähtsamaid iseärasusi on rohketeaduslike saavutiste laialdane rakendamine tegelikus elus. Tehnika hoogus arenemine, mis algas Inglismaal XVIII saj. 2. poolel, omandas nüüd laiema ulatuse ja veelgi kiirema tempo. Tähtsamad sündmused sel alal olid aurulaeva konstrueerimine (a. 1807) ameeriklase Fulton'i, lokomotiivi konstrueerimine inglase Stephenson'i (a. 1825) ja elektritelegraafi leiutamine Gaussi poolt (a. 1833). Küllaltki suur tähtsus oli ka fotograafia leiutamisel (a. 1838). Need tehnika saavutised ei jõudnud sajandi 1. poolel veel avaldada murrangulist mõju.

Maailmavaatelised voolud. Teaduste edusammud juhtisid inimesi XIX saj. üha enam empiirilisele mõtlemisele, mis püüab rajada tunnetust ainult kogemuses ormandatud tõsiasjadele ning mida ei rahuldanud Hegeli abstraktne aatlemislaad. Saksa maal rajasid uusi feid nn. noorhegeliaanid, kes seisid küll mitmeti Hegeli mõju all (sellest ka nende nimetus), loobusid aga

tema idealismist ja kaldusid hoopis vastupidisesse suunda — ateismi, materialismi ja moraali küsimustes utilitarismi. Feuerbach oma teoses „Ristiusu olemus“ (1840) leidis, et mitte Jumal ei ole loonud inimese, vaid inimene Jumala oma näo järgi. Nüüd olevat tulnud aeg, mil inimesed on hakanud seda mõistma ja loobuvad transsendentse Jumala teenimisest. Tõeline religioon seisnevat austuses inimkonna vastu (*homo homini deus est*); inimese ülimaks moraalseks kohustuseks olevat püüe inimkonnale kasulik olla. David Strauss rakendas teoses „Jeesuse elu“ (1835) ajaloolis-kriitilist meetodit evangeeliumide uurimisel ja väitis, et Jeesuse isik, nagu teda tunneb ristiusu traditsioon, ei olevat ajalooline, vaid legendaarne. Karl Marx võttis Hegeli ajaloo filosoofiast omaks evolutsioonidee, kuid ei pidanud ühiskondliku evolutsiooni põhitõukejõuks mitte vaimsete ideede arenemist, nagu Hegel, vaid ainelist tegurit, nimelt majanduslike hüviste tootmisviiside ja vahendite arenemist. Sellest, kuidas ühiskond loob endale vajalikud majanduslikud hüvised, neid jaotab ja tarbib, olenevat vastava ühiskonna poliitiline struktuur, usund, moraal ja vaimne kultuur: kõik see moodustavat vaid majandusliku kultuuri pealehitise. Sellele materialistlikule ajalookäsitusele rajas Marx nn. teadusliku sotsialismi teooria.

Järjekindlaimaks ja mõjukaimaks teaduslik-empiriilise mõtte-suuna arendajaks oli prantslane Auguste Comte oma peateosega „Positiivse filosoofia kursus“ (1830—42). Inimese maailmatunnetus olevat tema arvates läbinud kolm faasi. Teoloogilises faasis rajanenud kõigi nähtuste seletamine Jumala ja teiste transsendentsete olendite tegevusele. Metafüüsilises faasis olevat püütud nähtusi seletada ratsionaalselt, mõnesuguste varjatud jõudude (eesmärkide, ideede jne.) tegevuse avaldustena. Kolmandas, positiivses faasis jõudvat inimesed veendumusele, et nad ei suuda saavutada Jumala ja transsendentse maailma kohta mingit tõelist tunnetust; nad piirduvat tajutavate nähtuste endi uurimisega ja nende vahel esinevais seoseis avalduvate seaduste avastamisega. See olevat nn. positiivsete teaduste ülesanne, mille teostamiseks olevat nüüd aeg saabunud. Filosoofiagi pidavat edaspidi loobuma asjatuist katseist püüda lahendada metafüüsilisi prob-

leeme. Tal tulevat piirduda ainult sünteesi loomisega positiivsete teaduste tulemustest.

Kirjandus ja kunst. Kirjanduses ja kunstis jäi XIX saj. keskpaigani domineerivaks romantism, mille kõrval seoses ühiskondliku elu ja maailmavaatelite suundade muutumisega hakkas esinema tugev kalla realismi. Prantsusmaal väärivad selles mõttes tähelepanu naiskirjaniku Georges Sand'i ja geniaalse realisti Balzac'i romaanid; eriti antakse viimase töis tõetruu ja täpne pilt kaasaegsest ühiskonnast. Realismi harrastas ka inglise kirjanik Dickens töötavate kihtide viletsat olukorda ja sotsiaalseid pahesid kujutavais romaanis. Romantilis-idealistikku traditsiooni jätkas Inglismaal Carlyle, kes mõjukalt võitles positivistlikkude ja utilitaristlikkude tendentside vastu. Pooldades tööliskumist ja toetades tsarismi, eitas ta siiski põhimõtteliselt laia rahvamasside loovat tähtsust ajaloo käigus. Uusi väärtusi andvat maailmale ainult geniaalsed ja kõrgete püüetega isikud.

TÖÖLISKÜSIMUSE TEKKIMINE.

Suurtööstuse arenemine XIX saj. esipoolel. XVIII saj. 2. poolel Inglismaal tekkinud vabrikutööstus hakkas sajandite vahetusel levima ka Euroopa mandril. Siin polnud küll selle majandusvormi arenemiseks niivõrra soodsaid eeldusi; üleminek uuele tööstusvormile toimus seetõttu aeglasemalt ja tagasihoidlikumas ulatuses. Teataval määral suutis Inglismaaga sammu pidada ainult Belgia, kuna Prantsusmaal esines tõeline tööstusrevolutsioon ainult üksikuis kohtades, näit. Elsassis. Saksamaal levis suurtööstus XIX saj. esipoolel veelgi vähemal määral. Veel a. 1846 tarvitas kogu Saksamaa vähem kivisütt kui Londoni linn. Inglismaa ettejäudmine teistest riikidest oma tööstuse produktioonilt andis talle nende suhtes suure majandusliku ülekaalu. Aga siin esinesid samuti teravaimal kujul tööstusliku revolutsiooniga kaasuvad sotsiaalsed pahed.

Töölisküsimus. Seoses vabrikutööstusega tekkis uus sotsiaalne kiht tööstusproletariaat, kelle majanduslik olukord ja töötingimused kujunesid alguses väga viletsaiks. See kiht kasvas ala-

tasa maalt linna siirduvate talupoegade, vabrikutööstuse võistluse tõttu tööta jäänud käsitöölise ja teiste selliste elementide arvel. Pealegi võimaldas vabrikuis töö ja otuse kaudu äärmiselt mehaaniseeritud ja lihtsustatud tööprotsessi rakendada tööle ka naisi ja lapsi. Seetõttu võisid vabrikuomanikud reguleerida töötingimusi oma näengu järgi; et neil ei lasunud mingit vastutust tööliste heakäigu eest, tegid nad seda harilikult ainult omakasu silmas pidades. Vabrikantideks hakkasid alguses tavaliselt ainult rahaahned, spekulatsioonide teel rikastunud tõusikud. Minimaalsete palkade juures kujunes tööpäev vabrikuis väga pikaks, kestes normaalselt 14—16 tundi; seejuures ähvardas töölisti töökaotamise hädahoht, eriti toodangu vähendamise või käitise sulgemise puhul majanduslikkude surutuste ja kriiside ajal. Töötingimused olid üsna halvad ka hügieeniliselt, vaimselt ja moraalselt. Tervishoidlikku järelevalvet ei olnud mingisugust; mehaaniline töö pika tööaja juures surmas igasuguse huvi enda vastu, tegi töölised vaimselt nürimeelseks ja füüsiliselt kiduraks. Vabrikutöölised kaotasid kontakti nende eluvormidega, milles nad olid varem hingeliselt juurdunud: oma külaga, sugulastega ja kirikuga. Ka ei hoolitsenud keegi nende hariduse eest. Seetõttu laostusid nad moraalseltki. Inglise tööstustöölise elutingimuste erakordne halvenemine tõstis esile kogu inglise rahva füüsilise ja vaimse mandumise hädahoju. Niiviisi tõusis siin teravalt päevakorrale töölistikusimus.

Opositsioon vabrikutööstuse vastu. Vabrikutööstusega kaasuvad väärnähtused äratasid mõnes ringkonnas vaenulise meeleolu selle majandusvormi vastu üldse. Eitavalt suhtusid sellesse romantikud, kes ei suutnud taluda ei harimatut, juuretut ja rahutut töölistiklassi ega mammonaahnet, ent ühiskondlikult mõjuvõimsat kapitalistidekihti. Samas suunas mõjusid kaasa ka esteetilised motiivid. Olid ju vabrikud mõnekümne aastaga põhilikult muutnud „vana röömsa Inglismaa“ näo. Nägusate ja rahulikkude külade ning linnade asemele olid tekkinud tohutud tööstuslinnad inetu, suitsunud välimusega. Ka realistlikumad eluvaatlejad, nagu Goethe, Carlyle jt., suhtusid teatava murega üha enam levivasse vabrikutööstusse, kartes sellest kultuurile tõsiseid ohte. Selliseid vaateid jagasid ühtlasi paljud vana-

meelsed poliitikud nii Inglismaal kui ka mujal. Kõigepealt tekkisid vabrikutevaenulised liikumised siiski tööliste endi keskel; masinahävitajate mässude vastu pidid valitsused võitlema rangete survevahenditega kuni surmanuhtluseni. Hiljem hakkasid töölisel aru saama sellise võitlusviisi kasutusest ja tunnustama masinate kui inimese tööjõu arendajate ning nende töö kergendajate positiivset tähtsust. Oma seisundi parandamist hakati nüüd töölisringides taotlema kutsereorganisatsioonide loomise ja oma huvide kollektiivse kaitsemise teel.

Vabamajanduse doktriin. Juhtivad majanduslikud ringkonnad olid üldiselt omaks võtnud vabamajanduse põhimõtte, mille najal ei osatud aga töölisküsimusele leida mingit soodsat lahendust. Vabamajandusliku suuna rajaja Adam Smith oli olnud siiral veendumusel, et tema ideede teostamine osutub kasulikuks eeskätt töötavaile kihtidele, vabastades nad kõigist töökitsestest ning seadustega fikseeritud madalaist palganormidest ja võimaldades neile vaba liikumist ning tööleidmist kõige soodsamail tingimustel. Et töövabadus kapitalistlikus majanduskorras annab tööliste tööandja meelevalda alla, seda ei osanud ta ette näha. Kui aga tööliste viletsus uue majandusliku süsteemi juures hakkas üha selgemini ilmnema, püüdis seda nähtust seletada teine majandusteoreetik, pastor Malthus. Tema arvates peituvat selle põhjus rahvaarvu liiga kiire kasvamisega tendentsis, millega elatusvõimaluste kasvamine ei suutvat kunagi sammu pidada. Püüded kõrvaldada sotsiaalset viletsust ei võivat seepärast iialgi oma eesmärki saavutada, või olgu siis, kui suudetakse rahvaarvu kasvamisele kunstlikult piir panna. Seda pessimistlikku vaadet täiendas oma väljapaistvais majandusteaduslikes töis Londoni pankur Ricardo, kes rõhutas nn. raudse töötasuseaduse kehtivust ühiskondlikus elus; loomulik töötasu ühtivat alati enamvähem elatusmiinimumiga, s. t. võimaldavat ainult tööliste ja ta perekonna kõige tungivamate tarvete rahuldamist.

XIX saj. esipoolel võtsid riigid üldiselt vabamajanduse põhimõtte oma sotsiaalpoliitika aluseks. Ainult Inglismaa kaldus sellest peagi kõrvale ja asus töökaitseseaduste andmise teele.

SOTSIALISMI ARENEMINE.

Sotsialismi tekkimine ja põhimõtted. Alates u. 1830-ndaist aastast said tööliste sotsiaalsete ja majanduslike püüete aluseks üha suuremal määral sotsialistlikud õpetused. Nende järgi peituvat tööliste raske seisundi peapõhjus maa ja kapitali kuuluvuses üksikisikute piiramatuks eromandiks; nad nõudsid seetõttu nende tootmisvahendite sotsialiseerimist, st. ühiskonna omandiks võtmist. Sotsialistlik liikumine, mille aktiivsemaid äärmuslike avaldusi nimetatakse ka kommunismiks, tekkis Inglismaal ja Prantsusmaal. Inglise sotsialistlikus liikumises seisid esikohal praktilised nõuded ja võitlusvahendid — organiseerumine ühingute ja kooperatiivide loomise kaudu, streigid, kaheksatunnise tööpäeva nõue, üldise valimisõiguse kui poliitilise võimu vahendi taotlemine. Prantsusmaal kujunesid peamiselt sotsialismi teoreetilised alused, nagu töö ja kapitali suhete teooria, propagandavõtted ja loosungid, kõigi kodanikkude õigus tööle, proletariaadi emantsipatsiooni nõue. Siin võeti tarvitusele ka punane lipp nende püüete sümbolina.

Sotsialismi teoreetikud. Sotsialistlike uuenduspüüete algmed ulatuvad juba Suure revolutsiooni aega, mil üks radikaalne publitsist, direktooriumi ajal hukatud Babeuf oli taotlenud laialatulist sotsialiseerimist proletariaadi diktatuuri kaudu. Inglismaal esines esimese sotsialistliku reformaatorina suurtööstur Owen. Innustunud siirast tahtest tööliste seisundit parandada, püüdis ta algul mõju avaldada isikliku eeskujuga. Ta teostas oma kuulsas vabrikus New Lanark'is mitmeid uuendusi, näit. lühendades tööpäeva, parandades palgatingimusi ja teostades sotsiaalset hoolekannet. Kui need suurt tähelepanu äratanud uuendused ei leidnud siiski järeletegijaid, avaldas ta oma üldise reformikava ja soovitas luua vabatahtlikest koosnevaid ühinguid, k o m m u n e, millest igaüks hõlmaks 2—3 tuhat liiget. Need valdaksid ühiselt oma kasutada olevat maad ja kapitali ja töötaksid samuti ühiselt; tööjaotus toimuks igaühe võimete ja huvide kohaselt, loodud hüviste jaotamine aga igaühe vajaduste järgi. Kui see sotsialistlik kava Inglis-

maal poolehoidu ei leidnud, katsetas Owen selliste kommuunide asutamisega Põhja-Ameerikas, ent tema ainelisel toetusel rajatud kommuunid hajusid varsti. Ta püüete tulemusena jäi siiski püsima kooperatiivne liikumine tarbijateühistute näol.

Prantsusmaal olid esimesed tähtsamad sotsialismi teoreetikud Fourier ja Saint-Simon. Fourier esines senise majanduskorra teravmeelse arvustajana ja soovitas ühiskonna ümberkorraldamist eriliste assotsiatsioonide loomise kaudu. Neis nn. faalankseis valitseks kindel kooskõla töö ja kapitali vahel; töötamine toimuks vabatahtlikult kujunevate tööühmade kaudu võimalikult meeldivais tingimustes. Riikliku sunnivõimu asemele tekiks faalanksite vabatahtlikud föderatsioonid ja sugeneks üldine sotsiaalne harmoonia. Ka Fourier' õpetuse realiseerimise katsed nurjusid varsti. Suurem tähendus ühiskondliku mõtte edaspidises arengus oli krahv Saint-Simon'i õpetusel. Saint-Simon arvustas teravalt senist feodaalse iseloomuga ühiskonnakorrastust ja väitis, et ühiskondliku elu juhtimine peab siirduma industriaalide, s. t. tegelikult hüviste loomisest osavõtivate töösturite ja tööliste kätte, kelle seas teatav eliit etendaks juhtivat osa. Ühiskonna elus kehtivat samasugused kindlad seadused nagu looduseski; nende avastamine avaks võimaluse juhtida inimeste elu üldisele heaolule ja õnnele. Selle täielikuks saavutamiseks tulevat aga inimeste tundeelu kasvatada kristliku ligimesearmastuse ja vendluse vaimus. Saint-Simon'i ideid edasi arendades löid ta õpilased, eriti Bazard, sotsialistliku süsteemi (nn. sänsimonismi), milles tähtsal kohal seisab õpetus ühtede inimeste eksploateerimisest teiste poolt ja majanduselu korraldajaina kavamaajanduse suunas ei esine väikesed kommuunid, vaid tugeva keskvõimuga suuremad riigid. See õpetus avaldas suurt mõju kaasaegseile ühiskondlikele aatlejaile ja edaspidisele sotsialistliku teooria kujunemisele.

1840-ndail aastail saavutas Prantsusmaal suure mõju Louis Blanc'i õpetus, mis nõudis sotsiaalsete uuenduste teostamisel riiklikku initsiatiivi. Riigi algatusel ja mõjuval toetusel tulevat luua tootmisühingud, mille kätte siirduks aja jooksul kõigi hüviste produtseerimine. Et seda võimaldada, tulevat

riikides teostada demokraatlik kord. Vastandina Blanc'ile ei tunnustanud Proudhon'i anarhistlik sotsialism üldse riiklikku sundvõimu. Riik tulevat asendada autonoomsete assotsiatsioonide liiduga, mis ainult aitaks korraldada nendevahelist koostööd ja suhtlemist.

Sotsialistliku teooria tähtsamaid kujundajaid on Saksamaalt pärinev Karl Marx, kelle õpetus sai hilisemate sotsialistlike püüdluste aluseks. Materialistliku ajalookäsituse najal püüdis Marx teaduslikult tõestada sotsialistliku ühiskonna-reformi vajadust kui ühiskonna ajaloolise arenemise paratamatut tulemust. Seefõttu nimetas ta oma õpetust teaduslikuks sotsialismiks, vastandina seniseile utopistlikele teooriaile. Ajalooline arenemine toimuvat sõltumuses huviste tootmise vahendite ja viiside muutumisest. Feodaalsele majandusvormile järgnes kapitalistlik majanduskord, mis omakorda tulevikus pidavat aset andma sotsialistlikule. Kapitalistlikus süsteemis kaduvat väikekäitised pidevalt ja kapital koonduvat üha vähema hulga kapitalistide kätte. Sama nähtus esinevat ka põllunduses, kus väikemaomand forjutakse suurmaaomandi poolt järjest enam välja. Seefõttu proletariseeruvat laialised rahvahulgad, hakkavat tundma oma jõudu, organiseeruvat ja võtvat ühiskonnas lõpuks võimu endi kätte. Sellega teostavat nad sotsiaalse revolutsiooni, s. t. maa ja kapitali muutmise ühiskonna omandiks. See pidavatki olema tööliste sotsiaalsete püüete eesmärgiks. Et ajalugu olevat oluliselt klassivõitlus, polevat töölistel tähtis kaasa minna riikide kapitalistliku majanduse huvidest tingitud poliitiliste taotlustega; nad arendagu aga rahvusvahelist koostööd oma ühise eesmärgi saavutamiseks. Sellest mõttest lähtutigi hiljem rahvusvaheliste töölisühingute, nn. internatsionaalide loomisel. Esimest korda avaldas Marx koos oma lähema kaastöölise Engelsiga selle õpetuse põhimõtted a. 1847 ilmunud „Kommunistlikus manifestis“. Täielikumal kujul esineb marksismi ühiskonna- ja majandusteooria Marx'i peateoses „Kapital“ (1. köide a. 1867).

1848. AASTA LIIKUMISED EUROOPAS.

Veebruarirevolutsioon Prantsusmaal.

Juulimonarhia langemine. A. 1847 algas Prantsusmaal uus laiaulatuselisem opositsiooniline liikumine, mis sai alguse valimisreformi nõudest. Saadikutekoja radikaalsemad erakonnad esitasid ühiselt valimisreformi kava; sooviti alandada tsensust ja sellest vabastada teatav osa haritlasi. Kui saadikutekoja enamik lükkas esitise tagasi, alustas opositsioon laialist kihundust. Selle tähtsamaks vahendiks kujunesid poliitilised banketid, sest avalikud koosolekud olid keelatud. Samal ajal tekkis raske majanduskriis; see sai alguse viljaikaldusest ja suurtest veeuputustest, millele järgnesid tööseisakud käitistes ja rahanduslikud raskused. Seetõttu muutus rahva meeoleolu ärevaks ja bankettidel esines üha teravamal kujul valitsusevaenuline toon.

Kui Guizot 22. veebruaril 1848 ära keelas ühe banketi, millega seoses pidi toimuma suurem rahva meelevaldus, puhkesid Pariisis rahutused. Louis Philippe pani lootused rahvuskaardile, aga see osutus nüüd enamikus valimisreformi pooldajaks ja isegi valitsusele vaenuliseks. Kuningas tagandas nüüd Guizot'i, mille tõttu rahutused näisid lõppevat. Ootamatult tekkis aga ühel rahvuskaardi salgal kokkupõrge meelevaldajatega ja viimastest sai hulk isikuid surma. See ärritas rahvahulga vihale ja 24. veebruari hommikuks ilmusid kõikjal Pariisi tänavatele jälle barrikaadid. Kui rahvuskaart loobus Louis Philippe'i toetamast ja mässajad vallutasid Pariisi tähtsamad punktid, otsustas kuningas troonist loobuda ja põgenes Inglismaale.

Teine vabariik. Vabariiklaste juhid moodustasid nüüd ajutise valitsuse, kes kuulutas välja vabariigi. Valitsus võttis täielikult omaks demokraatlikud ja liberaalsed põhimõtted ja püüdis ühtlasi teostada humaansus-ideaali. Ta kaotas surmanuhtluse poliitiliste kuritegude eest, võlavangistuse ja orjuse asumaades. Pandi täielikult kehtima kodanlikud vabadused ja rahvuskaardiväkke lubati astuda kõigil kodanikel. Ka kuulutati välja üldine valimisõigus eelseisvaiks rahvuskogu valimisteks. Rahva seas valitsesid esialgu

lootusrikas meeleolu ja üksmeel. Töölised lootsid oma seisundi peatset paranemist, kuna kodanlikud ringkonnad, kes algul olid kartnud Suure revolutsiooni sündmuste kordumist, tundsid end varsti jälle julgena. Peagi tekkisid aga uued teravad vastuolud. Kõigepealt polnud üksmeelt valitsuses endas. Siin esines kaks voolu — mõõdukad vabariiklased, kellest oli tähtsaim luuletaja Lamartine, ja sotsialistid Louis Blanc ja Albert. Viimased seadsid oma peaeesmärgiks „töö organiseerimise“, kuna esimesed pooldasid küll tööliste seisundi parandamist, ei tahtnud aga selleks muuta kogu ühiskondlikku korda. Mõlema voolu vahel asetses radikaalse rühma esindaja Ledru Rollin.

Alguses oli ajutine valitsus sunnitud järele andma Pariisi sotsialistlikult häälestatud töölistkonna survele ja tunnustama kõigi kodanikkude õigust tööle. Moodustati Louis Blanc'i juhtimisel töötav komisjon tööliste olukorra uurimiseks ja vajalikkude parandusettepanekute tegemiseks. Asutati ka nn. rahvuslikud töökojad, millel polnud aga mingit sarnasust Blanc'i „sotsiaalseste töökodade“ kavaga. Tõeliselt olid need nullatööd töötatööliste; nad olid osalt täiesti üleaarused, töid aga riigile suuri lisakulusid. Et tõestada Blanc'i töö organiseerimise ideede teostamatust, püüdsid mõned valitsusliikmed juhtida asja vastupidi ta soovidele. Kuigi riigi rahanduslik seisund oli raske, kõrgendati tunduvalt otsemakse, mis asjaolu eriti talupoegade seas tekitas vaenu sotsialistlike uueenduste vastu. Töölised aga korraldasid suuri manifestatsioone, nõudes sotsiaalseid reforme ja oma seisundi kiiret parandamist.

Asutavas kogu, mis astus kokku mai algul, olid mõõdukad vabariiklased saavutanud enamuse; umbes kolmandik kohti kuulus monarhistidele ja klerikaalidele, kuna sotsialistide esindus oli hoopis tähtsusetu; see näitas, et viimaseil polnud talupoegade seas ja provintsilinnades poolehoidu. Asutava kogu poolt moodustatud uus valitsus otsustas varsti rahvuslikud töökojad sulgeda. Oma lootustes pettunud töölised tõstsid nüüd mässu valitsuse vastu ja tänavad tööliste linnaosades kattusid jälle barrikaadidega. Asutava kogu poolt piiramatute volitustega varustatud sõjaminister kindral Cavaignac valli-

tas kodanliku rahvuskardi ja liinisõdurite abil tööliste linnaosad neljapäevases võitluses. Langenute hulk neil veristel juunipäevadel oli väga suur. Paljud hukati sõjakohtu otsusel või saadeti asumisele.

Sellele sotsiaalsele kriisile järgnes reaktsioon vabariikliku korra vastu. Töölised, kes seni olid vabariigi peamised eestvõitlejad, pettusid täielikult ja jäid passiivseks. Kodanlikud ringkonnad olid kannatanud ainelisi kahjusid, kuna talupoegade seas, kes moodustasid rahvastiku enamiku, levis viha „punaste“ vastu: kardeti, et nad kavatsevad jagada talurahva maid ja muud omandit. Asjaolu, et maksud olid vabariigi ajal tõusnud, vähendas selle riigivormi populaarsust. Kodanlus ja talupoegkond igatsesid valitsust, kes kindlustaks eraomandi ja paneks kehtima kindla korra. See meeleolu lõi soodsa pinna uueks monarhistlikuks võimuhaaramiseks.

Louis Napoleon presidendina. Asutav kogu töötas välja põhiseaduse, mille järgi seadusandlik võim kuulus üldise valimisõiguse alusel valitavale seadusandlikule kojale, täidesaatev võim — rahva poolt valitavale presidendile. Oli teostatud võimude lahususe põhimõte, ilma et oleks olnud piiritletud, mis määral on valitsus seadusandliku koja ees vastutav; ka polnud ette nähtud presidendi ja seadusandliku koja vahel puhkevate konfliktide seadusliku lahendamise võimalust. Presidendivalimistel detsembris 1848 sai rõhuva häälteenamuse Louis Napoleon Bonaparte. Ta oli seni olnud üsna tundmatu, ent ta populaarne nimi aitas talle poolehoidu võita: enamikus kirjaoskamatud talupojad ja töölised andsid massiliselt oma hääled „suure keisri“ vennapojale. Teda toetasid ka monarhistlikud rühmitised, legitimitistid ja orleanistid, samuti katoliiklased, kellele Louis Napoleon oli andnud teatavaid lubadusi. Suurest poolehoiust julgustatud, hakkas Louis Napoleon presidendina otsekohe taotlema ainuvalitsust.

Seadusandliku koja valimised mais 1849 näitasid rahva suurt meelemuutust: valituks osutusid rõhuvas enamuses monarhistliku meelsusega isikud, kes moodustasid nn. korra erakonna. Vabariigi säilimine olenes nüüd ainult presidendi ja seadusandliku koja vastuolust: nimelt püüdis esimene ise

võimu haarata, kuna teine taotles kuningriigi restaureerimist. Üksmeelsed olid mõlemad võimud „punaste“, s. t. kõigi vasempoolsete vabariiklaste vastu, kelle juhid vangistati ühe uue mässukatse puhul. Jälle hakati piirama trükivabadust; katoliiklaste soovidele vastu tulles pandi kehtima noorsoo õpetamise vabadus, mis andis kasvatuse alal suure mõju katoliiklikele kongregatsioonidele. Seadusandlik koda piiras valimisõigust, võttes selle neilt, kes valimismomendil olid elanud vastavas kogukonnas alla kolme aasta. Paljud töölised, kes sageli vahetasid asukohti, jäid nüüd valimisõigusest ilma.

Riigipööre. Seda ebapopulaarset seadust kasutas president põhjendusena riigipöördeks. Asetanud armees ja ametkondades kõrgemaile kohtadele enda poolehoidjad, nõudis ta seadusandlikult kojalt valimiskitsenduse tühistamist. Kui see nõudmist ei täitnud, teostas ta 2. detsembril 1851 riigipöörde. Presidendi dekreetidega saadeti seadusandlik koda laiali ja üldine valimisõigus pandi jälle kehtima. Vastupanu mahasurumiseks võeti ette massilisi vangistamisi. Valitsusvõimude surve all korraldatud plebistsiid tunnustas 7^{1/2} miljoni häälega teostatud riigipööret, kuna vastuhääli oli enam kui kümme korda vähem. Louis Napoleon kuulutas välja uue põhiseaduse, mis oli koostatud konsulaadiaegse põhiseaduse eeskujul. Kogu võim oli koondatud kümneks aastaks valitava prints-presidendi kätte; senat, mille liikmed olid enamasti nimetatavad presidendi poolt, ja rahva poolt valitav seadusandlik korpus sõltusid täiesti temast. 2. detsembril 1852 otsustas senat tunnustada Louis Napoleoni keisriks Napoleon III nime all.

Märsirevolutsioon Saksamaal.

Revolutsioonilise liikumise levimine ja eesmärgid. Veebruarirevolutsiooni mõjul vallandusid kogu Euroopas liberaalsed, demokraatlikud ja rahvuslikud liikumised, mis omandasid suurema ulatuse Saksamaal ja Itaalias.

Saksamaal kajastusid Pariisi sündmused kõigepealt Lõuna- ja Kesk-Saksa riikides. Üldise rahutustelaine surve all pidid valitsejad kõikjal kutsuma valitsusse liberaalsed

ministrid ja kuulutama välja trüki- ning sõnavabaduse. Ühtlasi nõustusid valitsejad ühise Saksa rahvaesinduse kokkukutsumisega, et teostada Saksamaa ühendamist. Need pöörded toimusid ilma verevalamiseta; ka kodanluse ja tööliste vahel ei esinenud alguses märgatavaid lahkelsid.

Mässuliikumised Austrias. Austrias ühinesid rahvuslike kude liikumistega liberaalsed ja demokraatlikud uuenduspüüded. Viinis algas liikumine 13. märtsil. Metternich pidi ametist lahkuma ja põgenes. Asutati kodanlik rahvusaart ja akadeemiline leegion uue korra kindlustamiseks. Keiser Ferdinand I sunniti nõustuma asutava kogu kokkuastumisega, mis teostuski juulikuus. Ka pidi keiser loovutama ungarlastele õiguse moodustada oma riigipäeva ees vastutava valitsuse. Varsti astus Pestis kokku Ungari asutav kogu; ungari rahvuslased Ludwig Kossuthiga eesotsas hakkasid taotlema täielikku eraldumist Austriast. Põhja-Itaalia elanikud tõstsid omakorda mässu, saades toetust teistest Itaalia osadest, eriti Sardiinia kuningalt. Samal ajal esinesid ka tšehhid ja poolakad autonoomia-nõudmistega.

Revolutsioon Preisimaal. Preisimaal valitses sel ajal kuningas Friedrich Wilhelm IV (1840—61), mitmekülgsete huvidega, kuid tasakaalutu isik. Napoleon I päevil oma isa poolt antud, kuid hiljem teostamata jäetud lubadust konstitutsiooni andmise kohta ei tahtnud ka tema täita. Avalikule arvamusele järele andes oli ta rahanduslike raskuste mõjul (1847. a.) kokku kutsunud ühendatud maapäevad; nende ülesandeks oli otsustada uute maksude määramist ja avaldada oma seisukohad seaduseel-nõude suhtes. Varsti saatis ta nad aga tekkinud lahkelsid tõttu laiali. Kartes rahutuste puhkemist avaldas Friedrich Wilhelm IV 18. märtsil 1848 „patendi“, milles lubas anda põhiseaduse, kindlustada trükivabaduse ja kaasa aidata Saksamaa riiklikule ühendamisele. Sel puhul korraldatud tänumeeleavaldusel tulistasid aga kuninga lossi valvavad sõdurid rahvast. See vahejuhtum ärritas rahva vihale ja lossi ümber kerkisid barrikaadid. Mitmetunnise võitluse järel otsustas kuningas verevalamisele lõpu teha, manitses eri manifestis „oma armsaid berliinlasi“ barrikaadidelt lahkuma ja lubas sõjaväed Berliinist välja saata. See teostuski ja

Berliinis läks võim nüüd mõneks ajaks rahva kätte. Kuningas esines avalikult saksa rahvuslike värvide all. Maikuus astus kokku üldisel rahvahääletusel valitud Preisi rahvuskogu.

Reaktsioon. Juba 1848. a. suvel oli märgata revolutsiooniliste liikumiste vaibumist. Kodanlikud ringkonnad kartsid Pariisi juunipäevade taoliste sündmuste kordumist Saksamaal. Talupojad, kelle tähtsamad nõuded rahuldati, jäid edaspidiste sündmuste suhtes ükskõikseks. Rahvuslikel liikumistel Austrias puudus omavaheline üksmeel ja koostöö. Sõjaväed jäid kõikjal valitsustele ustavaks. 1848. a. lõpul tundsid valitsused endid kõikjal jälle seisundi peremeestena ja asusid reaktsiooni teele. Juunis 1848 vallutas kindral Windischgrätz Praha, surus maha tšehhide mässu ja ajas ühtlasi laiali Prahast peetava panslavistide kongressi. Samal ajal võitis Radetzky itaallasi Lombardias. Ungarlastele tegi raskusi serblaste ja kroaatide vastuhakk, mida keiser õhutas ja toetas. Viinis kokkuastunud Austria asutavkogu ei osutunud oma saadikute kirju rahvusliku koosseisu ja lahkpüüete tõttu kuigi teovõimsaks. Tähtsaimaks reformiks oli talurahva vabastamine feodaalkohustustest. Oktoobris puhkes Viinis rahvamäss, et takistada sõjaväe saatmist Ungari vastu. Revolutsiooni alguses pealinnast lahkunud keisrivalitsus otsustas sõjaväe abil Viini alistada. Kroaatide bán Jellačić lõi Viinile appiruttavad Ungari väed tagasi ja Windischgrätz vallutas verises võitluses Viini. Austria valitsuse etteotsa kutsutud vürst Schwarzenberg püüdis nüüd riigi ühtlust jälle jalule seada ning tehtud järeleandmised tühistada. Ta õhutusel loovutas keiser Ferdinand I trooni oma vennapojale Franz Josephile, kes ei olnud isiklikult seotud lubadustega. Asutavkogu hajutati ja pandi kehtima uus riigikorraldus, mille järgi Austria tunnustati tsentraliseeritud ühikriigiks.

Pärast Viini vallutamist tungisid Ungarisse Windischgrätze väed; koos Jellačići jõukudega vallutasid nad Pesti, kust Ungari valitsus oma juhi Kossuth'iga põgenes. Peagi tuli aga sõjas pööre: uus Ungari vägede ülemjuhataja Görgey saavutas ühe võidu teise järel ja vallutas Pesti tagasi. 14. aprillil 1849 kuulutas Ungari

riigipäev Ungari iseseisvaks. Austria valitsuse palvel saatis aga Vene keiser Nikolail Ungari vastu suure armee. Löödud mitmes lahingus, alistusid ungarlased oma väe riismetega ülevõimule. Nüüd järgnes julm kättemaks hulgaliste hukkamistega ja varanduste konfiskeerimistega. Kossuthil õnnestus siiski põgeneda Türgimaale. Ungari, mille omavalitsus tühistati, muudeti lihtsaks Austria provintsiiks.

Preisimaalgi osutus rahvuskogu, kes asus põhiseadust välja töötama, kuninga seisukohalt liiga liberaalseks. Kui Friedrich Wilhelm IV oma seisukorra tundis jälle olevat kindla, hajutas ta rahvuskogu ja oktruajeerise konstitutsiooni, mis viidi ellu a. 1850. Preisil loodi sellega kahekojaline maapäev; ülemkoja liikmed nimetas kuningas, kuna alamkoda valiti rahva poolt erilise kuuriate-süsteemi järgi, mis kindlustas suure ülekaalu rikkaille kihtidele. Nii valitsemises kui ka seadusandluses säilitas kuningas otsustava mõju.

Saksamaa ühendamispüüded. Saksa revolutsioonilises liikumises esines tugev rahvuslik tendents. Ühe liberaalsete patriootide koondise algatusel korraldati Märtsirevolutsiooni ajal üldise Saksa rahvuskogu valimised. Valitsused ja liidupäev ei riskinud teha takistusi sellele revolutsioonilisele üritusele. Mais 1848 astuski kokku Frankfurdi parlament. Sellesse kuulus palju õpetlasi, kirjanikke ja seltskonnategelasi, rahvusliku liikumise tähtsamaid ideoloogilisi kandjaid, kuid vähe kogenud tegelikke poliitikuid. Oma otsese ülesande — üldise Saksa põhiseaduse loomise alal oli ta väga põhjalik, ei pidanud aga küllaldast kontakti sündmuste tegeliku käiguga ega suutnud oma tegevust sellega kohandada.

Põhiseaduse väljatöötamisega jõuti Frankfurdis lõpule alles 1849. a. kevadeks, mil revolutsiooniline liikumine oli juba raugenud. Suuri lahkhelisid tekitas tulevase Saksamaa piiride küsimus. Suur-Saksa suund tahtis ühendada kogu Saksamaa, Austria kaasa arvatud, kuna Väike-Saksa suund nõudis Austria kui suurelt osalt mitte-saksa rahvastega riigi väljajätmist. Võidule pääses lõpuks viimane seisukoht. Vastavalt uuele põhiseadusele pidi Saksamaa muutuma liitriigiks kahekojalise

parlamendiga ja keisriga. Keisrikroon otsustati pakkuda Preisi kuningale Friedrich Wilhelm IV-le, ent see lükkas revolutsioonilise päritoluga krooni tagasi. Sellega oli Frankfurdi parlamendi töö kokku varisenud: et Austria oli Saksamaa ühendamise vastu, puudus võimalus ilma Preisi kuninga abita seda ülesannet teostada. Enamik parlamendi liikmeid läks nüüd ise laiali. Väike vabariiklaste rühm üritas aga Saksamaad ühendada revolutsioonilisel teel, ent vastavad rahvaliikumised Lõuna-Saksas summutati varsti, pealegi Preisi sõjavägede poolt.

Friedrich Wilhelm IV püüdis nüüd Saksamaa ühendamist teostada Saksa valitsejatega sõlmitavate lepingute kaudu. Neil püüdel oli alguses edu, kuid oma sisekriisist välja jõudnud Austria astus neile lõpuks järsult vastu. Tema nõudel restaureeritigi varsti endine liidupäev.

Rahvuslik liikumine Itaalias.

Risorgimento. Varsti peale karbonaaride mässu nurjumist hoogustus Itaalias jälle rahvuslik-liberaalne liikumine. Selle juht, tulihingeline ja energiline Giuseppe Mazzini asutas salaühingu „Noor Itaalia“, kes taotles Austria väljaajamist Itaaliast ja selle revolutsioonilist ühendamist vabariigina. Kui aga üritatud revolutsioonikatsed nurjusid, võitsid poolehoidu suunad, kes tahtsid Itaalia ühendamist teostada toetusdes senistele poliitilistele võimudele. Vaimulik publitsist Gioberti nägi sellist võimu paavstis, kuna paljud teised panid oma lootused Sardiinia kuningale Karl Albertile. See oli Itaalia valitsejaist vabameelseim ja populaarseim ja oli kohaseim sellise ülesande teostamiseks ka oma riigi asendi ning suhteliselt suure poliitilise kaalu tõttu. 1840-ndail aastail tekkis Itaalias patriootiline elevus, mida tiivustas usk peatseesse Itaalia taassündi, nn. risorgimento. Liialdatud lootusi äratas oma troonile saamisel paavst Pius IX, kelle esimestes poliitilistes sammudes, näit. amnestia andmises poliitilistele süüdlastele, arvati leiduvat liberalismi tunnuseid.

Revolutsioonilised liikumised. 1848. a. jaanuaris puhkes mäss Napoli, mille režiim oli kõige enam vihatud, ja kuningas Ferdinand II pidi andma konstitutsiooni. Samuti toimusid vabatahtlikult Sardiinia kuningas, Toskaana suurhertsog ja Pius IX. Varsti algas üldine mäss Lombardias ja Veneetsias, kust Austria võimud pidid taganema. Ka Parmas ja Modenas sunniti hertsogid patriootide poolt põgenema.

Sõda Austriaga. Vabatahtlikult kogunesid isamaalased kõigist Itaalia osadest Lombardiasse, et tagasi lüüa Austria peale tungi. Üldise meeoleolu survel saatis esialgu abivägesid isegi Napoli kuningas, kuna võitluse peajuhiks oli Sardiinia kuningas. Varsti ilmnesis siiski lahkhelid. Mazzini külvas vabariikliku propagandaga vaenu Sardiinia kuninga vastu ja teised Itaalia valitsejad tegid Sardiinia võimupüüdeile opositsiooni. Karl Albert sai kindral Radetzky'lt lüüa ja pidi loovutama Lombardia uuesti Austriale.

Seejärel hakkas vabariiklik liikumine hoogsalt levima, eeskätt Pius IX vastu, kes oli keeldunud Austriale sõda kuulutamast; tekkis mäss, paavst põgenes ja Roomas kuulutati veebruaris 1849 välja vabariik Mazzini juhtimisel. Ka Toskaanas tõusid vabariiklased võimule. Nende sündmuste mõjul alustas Karl Albert Austriaga uuesti sõja, kuid sai jälle lüüa ja loobus troonist oma poja Viktor Emmanuel II kasuks. Sardiinia pidi alandavalt tingimustel rahu tegema Austriaga, kes peagi alistab Lombardia ja Veneetsia.

Reaktsioon. Austria väed okupeerisid ka Kesk-Itaalia riigid ja restaureerisid siin senise korra. Antud konstitutsioonid tühistati, nagu seda juba varem oli teinud Napoli kuningas. Kartes Rooma alistamist Austria poolt ja püüdes võita Prantsuse katoliiklaste poolehoidu vallutas president Louis Napoleon Rooma vabariigi. Paavsti võim restaureeriti absolutistlikul kujul. Siitpeale hoolitses Pius IX peamiselt oma autoriteedi säilitamise eest. Ainult Sardiinia kuningas hoidus reaktsioonipoliitikast ja säilitas konstitutsiooni. Ta riik muutus pelgupaigaks kõikjal jälitatavaile patriootidele, kes hakkasid temas nägema Itaalia ühendamise eestvõitlejat.

ITAALIA JA SAKSA RAHVUSRIIKIDE TEKKIMISE AJASTU.

TEINE KEISRIRIIK PRANTSUSMAAL.

Napoleon III valitsuse üldine iseloom. Napoleon III režiim oli ühelt poolt demokraatliku päritoluga ning pidi seepärast omaks võtma ajastu liberaalsed ja demokraatlikud põhimõtted, taotles aga teiselt poolt ühtlasi täielikku autokraatiat osalt Napoleon I aja traditsioonide mõjul, osalt seepärast, et ta tugeva opositsiooni tagajärjel ei julgenud teostada tõeliselt liberaalset korda. Mõjuvõimsad ringkonnad, nagu legitimistlik aristokraatia, orleanistlik suurvõimkond ja vabariiklikud kodanlikud haritlased, suhtusid temasse kui võimuharajasse põlglikult ning vaenuliselt. Ta rahvahääletusel ilmnenu suur poolehoid põhjenes, niivõrra kui see polnud valitsuse surve tulemus, poliitiliselt ebateadlikkude talupoegade ja provintsilinnade tööliste häältel. Eialgu pooldasid teda ka vaimulikud ringkonnad, keda Napoleon III püüdis võita teenete osutamisega katoliku kirikule. Et poliitiliselt aktiivseis ühiskonnakihtides opositsioon selle režiimi vastu oli peaaegu üldine, toetus ta eeskätt sõjaväele, politseile ja ametnikele. Ta kahepaiksusest oli suurel määral tingitud ta sise- ja välispoliitika muutlikkus. Ses suhtes mõjus kaasa ka keisri enda isik, kes oli küll kaval ja hea inimestetundja, aga ilma suure riigimehe võimefeta ja sageli otsustusvõimetu.

Välispoliitika. Oma valitsuse algul deklareeris Napoleon III, et keisririik tähendavat rahu; siiski kujunes ta aeg uueks sõdadeperioodiks. Napoleon III püüdis eduka välispoliitikaga kindlustada oma võimu, sest prantsuse seltskond ootas juba ammu aktiivsemat välispoliitikat Prantsuse rahvusvahelise prestiiži tõstmiseks. Krimmi sõda, mis võideti peamiselt Prantsuse jõududega, ja Pariisi rahu täitsidki hiilgavalt selle ülesande. Venemaa pres-

tiiž langes, absolutistlikkude riikide rinne purustati ja Pariis muutus jälle Euroopa poliitika keskuseks. Vastavalt oma võimu demokraatlikule päritolule kuulutas Napoleon III Prantsuse välispoliitika juhtivaks põhimõtteks rahvaste enesemääramise. See tõttu toetas ta Itaalia ühinemist, sundis 1859. a. peetud sõjas Austriat loobuma Lombardiast ja liidendas ühtlasi Prantsusmaaga Savoja ning Nizza. Nüüd langes ka Austria senine rahvusvaheline osatähtsus suuresti. Hiljem tabasid aga Napoleon III välispoliitikat mitmed ebaõnnestumised. P.-A. Ühendriikide setsessioonisõja ajal püüdis Napoleon III Mehhikos luua Prantsuse mõju alust keisririiki, mille troonile ta kutsus Austria keisri venna Maximiliani. Mehhiko rahvastiku ja Ühendriikide vastuseisu tõttu nurjus see üritus täielikult; Maximilian langes lõpuks vastaste kätte vangi ja lasti maha (a. 1867). See avantüür vapustas tugevasti Prantsuse prestiiži. Suureks poliitiliseks kaotuseks olid Napoleon III-le ka Preisi võit Austria üle a. 1866 ja Põhja-Saksa liidu loomine.

Sisepoliitika. Oma sisepoliitikas taotles Napoleon III valitsuse esipoolel täielikku autokraatiat. Valitav seadusandlik korpus sõltus oma tegevuses tunduvalt keisrist. Valimisi mõjutati tugevasti valitsusvõimude poolt. Seltskonna üle teostati ranget politseilist järelevalvet ning trüki-vabadus oli väga piiratud. Vangistamised ja maalt väljasaatmised toimusid tavaliselt ilma mingi kohtuotsuseta. Alates aastast 1859 hakkas keiser liberaalidele järeleandmisi tegema. Ta sattus vastuollu katoliiklastega oma Itaalia-poliitika pärast, mis kahjustas paavsti ilmalikku võimu. Poliitilistele vangidele anti amnestia, seadusandliku korpuse õigusi laiendati järk-järgult, kuni lõpuks jõuti peaaegu täieliku parlamentarismeni. Tööliste võimaldati kutseühinguid asutada ning streigid tunnustati lubatuks. Laiendati ka kodanlike vabadusi, eriti sõna- ja koosolekutevabadust. Need reformid, mis olid tingitud valitsuse prestiiži langusest ja püüdest opositsiooniga lepitust otsida, ei andnud soovitud tulemusi. Opositsioon ajakirjanduses ja parlamendis hakkas aga selle tagajärjel vabamalt avalduma. Ta tähtsamaid juhte olid mõõdukas Thiers ja radikaalsed demokraadid Gambetta ja Rochefort.

Majanduslik tõus. Teise keisririigi aeg oli hoogsa majandusliku tõusu ja prosperiteedi ajastu. See tõus oli põhjustatud rakendusteaduste ja tehnika arenemisest, side- ja liiklemisvahendite täienemisest ja kullatoodangu kasvamisest uute kullaväljade avastamise tõttu Ameerikas ja Austraalias. Ühtlasi taotles Napoleon III poliitika väga sihikindlalt majanduslikku prosperiteeti, mis pidi süvendama seltskonna poolehoidu keisririigile.

Suurt rõhku pani valitsus raudteede- ja telegraafiliinide võrgu väljaehitamisele. Kapitalikäibe elustamiseks arendati krediidisüsteemi uute pankade asutamise kaudu. Edusamme tegi Prantsuse vabrikutööstus, mille tootmine mõnel alal suurenes mitmekordselt. Valitsuse püüded põllunduse tulukust tõsta väetiste, masinate jne. tarvituselevõtu kaudu andsid vähemal määral tulemusi, sest talupojad osutusid väga konservatiivseks ega tahtnud loobuda oma harjunud tööviisidest. Kaubanduse alal võttis Napoleon III omaks vabakaubanduse põhimõtte, mida ei teostatud küll nii täielikult kui Inglismaal. 1860. a. sõlmitud kaubaleping Inglismaaga kaotas peaaegu täiesti tollid Inglise kaupadelt. Töösturid tõstsid selle lepingu vastu valju protesti, aga kaubanduse elustamiseks aitas see siiski palju kaasa.

Et demonstreerida Prantsuse tööstuse edusamme ja teha reklaami oma maa saadustele, korraldati Pariisis kaks maailmanäitust, a. 1855 ja 1867; neist tõmbas eriti viimane endale kogu Euroopa tähelepanu. Pariisis rajati endiste kitsaste ja kõvete südalinna tänavate asemele laiad bulvarid, mis olid kohandatud moodsa liiklemisega. Pariis kujunes jälle Euroopa elu tähtsaimaks keskuseks nii poliitilise, vaimse ja majandusliku tsentrina kui ka lõbustuskohana.

Sotsiaalsed olud. Ühes majandusliku hüveolu tõusuga levisid kodanlikes kihtides püüded kiiresti rikastuda ja ebaaus spekulatsioon. Vabrikutööstuse arenemise tagajärjel muutus akuutsemaks töölisteks ühiskond. Napoleon III püüdis tööliste seisundit parandada hoolekandeesutiste ja vastastikuse abistamise ühingute loomise ning töökaitseaduste kaudu. A. 1864 anti töölistele õigus asutada oma huvide kaitseks kutsühinguid. Siiski ei õnnestunud keisril kuigi suurel määral tööliste poolehoidu võita.

Koloniaalpoliitika. Pärast Napoleon I langemist olid Prantsuse asumaadest järele jäänud ainult riismed. Neile lisaks vallutati a. 1830 Alžeeria. Napoleon III ajal viidi Alžeeria alistamine lõpule, okupeeriti Senegal ning osa Somaalimaast. Aasias omandati Indo-Hiina ja Kambodža, Hiinas astus Prantsuse mõju võistluse Inglise omaga. Suessi kanali ehitamine (avatud a. 1869) teostati peamiselt Prantsuse kapitaliga. Sellega tõusis Prantsuse mõju ka Vahemere idaosas.

ITAALIA ÜHENDAMINE.

Cavour'i poliitika. Pärast 1848. ja 1849. a. sündmusi tundus Austria võim Itaalias olevat kindlam kui enne. Aga juba kümne aasta pärast puhkes võitlus uuesti ja viis seekord oma eesmärgile. Selle võitluse juhiks tõusis krahv Camille Cavour, suur patrioot, andekas administraator ja osav diplomaat, kes toimis 1850-ndail aastail Sardiinia peaministrina. Sihikindlalt taotles ta Itaalia ühendamist Sardiinia kuningriigi ümber. Tal õnnestus võita sellele ideele peaaegu kõik isamaalased, välja arvatud mõned fanaatilised vabariiklased, nagu Mazzini. Võitlust Austriaga kui Itaalia ühendamise peavastasega valmistas ta ette eeskätt sisepoliitiliselt. Sardiinia võitlusvõimet tõsteti ta majanduse elustamisega ja sõjajõudude suurendamisega. Kiiresti loodi raudteedevõrk, silmas pidades eriti strateegilisi nõudeid. Ehitati Austria ala piiril kindlustisi, moderniseeriti ja suurendati arvuliselt sõjaväge. Oma liberaalse režiimiga püüdis Cavour võita nii Sardiinia kui ka kogu Itaalia rahvastiku poolehoidu.

Liit Prantsusmaaga. Siiski sai Cavour aru, et Itaalia oma jõududega ei suuda Austriat võita. Ta hakkas seepärast taotlema liitu Prantsusmaaga, kellelt sõja korral võis saada mõjuvat toetust. Napoleon III oli noorpõlves Itaalias elanud ja patriootide salaühingute tegevusest osa võtnud, kuna prantsuse liberaalid tundsid kaasa Itaalia vabadusliikumisele. Et luua tihedamaid sõprusidemeid Napoleon III-ga, võttis Sardiinia osa Krimmi sõjast ja püüdis Pariisi rahukonverentsil Itaalia küsimust üles tõsta. Prantsuse-Sardiinia liidu loomine teostus a. 1858. Liidu-

lepingus polnud ette nähtud Itaalia täielikku ühendamist, vaid ainult ta vabastamine Austria võimu alt, kusjuures Sardiinia pidi saama Lombardia, Veneetsia, Parma ja Modena, loovutades omalt poolt Prantsusmaale Savoja ja Nizza.

Sõda Austriaga. Cavour hakkas nüüd Austriaga sõda provotseerima; see puhkeski a. 1859. Prantsuse väed ühinesid Sardiinia omadega ja Garibaldi poolt juhitud Itaalia vabatahtlikega. Austria sai rängalt lüüa Magenta ja Solferino lahingus. Veel enne, kui kokkulepitud eesmärk oli saavutatud, sõlmis aga Napoleon III Austria keisriga Villafranca vaherahu (juulis 1859). Austria loovutas Lombardia Napoleonile, kes andis selle edasi Sardiinia kuningale, kuna Veneetsia endiselt jäi Austriale. See Napoleon III samm oli põhjustatud ta vägede suurtest kaotustest, prantsuse vaimulikkude opositsioonist keisri Itaalia-poliitikale ja Preisi kuninga vaenulisest hoiakust. Itaalia patrioodid Cavouriga eesotsas olid aga Prantsuse keisri poliitikast väga pettunud.

Kesk-Itaalia ühinemine Sardiiniaga. Siiski oli astutud tähtsaim samm Itaalia ühendamiseks ja liikumine võis jätkuda itaallaste endi jõul. Itaalia patriootide hoogsast entusiasmist kantud üritust ei suutnud enam pidurdada Napoleon III, kellele Itaalia täielik ühendamine polnud kasulik. Jõuga sellele vastu astuda ta ei tahtnud ning laskis sündmustel areneda oma rada. Itaalia ühendamist soodustas aga Inglise vabameelne Palmerston'i valitsus. Sõja algul olid Toskaanas, Modenas ja Parmas puhkenud rahvaliidumised ja nende alade valitsejad põgenesid. Kokkuastunud rahvaesindused nõudsid nende maade liitumist Sardiinia kuningriigiga; sellega nõustus lõpuks ka Napoleon III. Neis maades korraldatud rahvahäätused andsid liitumise pooldajatele rõhuvat häälteenamuse. Ühtlasi ühendati ka kirikuriigi põhjaosa Sardiiniaga. Nizza ja Savoja, kus prantslased olid suures enamuses, liidendati aga Prantsusmaaga.

Lõuna-Itaalia vallutamine. Itaalia kuningriik. Napoli kuningriigi vallutamisel etendas juhtivat osa Garibaldi, kes Cavouri salajasel toetusel organiseeris Genuas 1000-mehelise vabatahtlike „punasärklaste“ salga ja maandus Sitsiilias. Saanud

varsti Sitsiilia peremeheks, kuulutas ta enda diktaatoriks Viktor Emmanueli nimel. Edasi vallutas ta lühikese sõjakäiguga Napoli, kust kuningas Franz II põgenes. Sellest edust julgustatud, tahtis Garibaldi nüüd ka Rooma vallutada, ent selle oli Napoleon III oma kaitse alla võtnud. Et kokkupõrget prantslastega ära hoida, otsustas Cavour ette jõuda Garibaldist. Viktor Emmanuel okupeeris isiklikult ülejäänud kirikuriigi osad, peale Rooma linna, ja ilmus Napoli. Garibaldi andis talle võimu üle, kuigi oli isiklikult vabariiklane. Ka neil aladel korraldati rahvahääletused, mis rõhuva häälteenamusega pooldasid ühinemist Sardiiniaga (a. 1860). Nii oli kogu Itaalia ühendatud, peale Rooma linna ja Veneetsia. Torinos kokkuastunud rahvuskogu kuulutas Viktor Emmanueli Itaalia kuningaks „Jumala armust ja rahva tahtmisel“.

Rooma ja Veneetsia liitmine. Raskesti talutav oli Itaalia isamaalastele asjaolu, et uuel kuningriigil puudus loomulik pealinn — Rooma. See äratas Napoleon III vastu suurt meelepaha. Garibaldi üritas oma vabatahtlike abiga Rooma vallutada (a. 1862), kuid kuninga väed sulgesid talle tee, et vältida sõjalist konflikti Prantsusmaaga. Viis aastat hiljem kordas Garibaldi katset, löödi aga prantslaste ja paavsti vägede poolt tagasi.

Rooma ja Veneetsia liitmine teostus siiski varsti rahvusvaheliste sündmuste mõjul. A. 1866 puhkes Saksa sõda, millest Itaalia võttis osa Preisi liitlasena. Kuigi ta sai Austrialt lüüa nii maal kui merel, saavutas ta oma liitlase võidu tõttu siiski Veneetsia, kus jällegi korraldati rahvahääletus. Kui Saksa-Prantsuse sõja ajal a. 1870 langes Napoleon III keisririik, vallutas Viktor Emmanuel II Rooma, kust Prantsuse garnison oli juba lahkunud.

Itaalia kuningriigi vahekord paavstiga. Paavsti vaimuliku võimu fõus. Kirikuriigi likvideerimine tekitas ärevust kõigi veendunud katoliiklaste seas. Itaalia valitsus sattus teravasse vastuollu Pius IX-ga, kes ei nõustunud tekkinud olukorda tunnustama ja pani kuninga kirikupõlu alla. Itaalia valitsus jättis paavstile Vatikani ja Laterani lossi suveräänse valitseja õigustega ja pakkus talle teisi suodustusi. Pius IX jäi aga leppimatuks ja tunnustas enda Vatikani vangiks. Sama hoiakut jätkasid ka Pius IX järglased.

Samal ajal kui paavst kaotas oma ilmaliku võimu, õnnestus tal tunduvalt oma võimu suurendada kiriku ja õigeusklikkude katoliiklaste suhtes. A. 1864 taunis Pius IX oma entsüklikais kõiki neid „hirsaid eksitusi“, millele on püütud rajada moodsat ühiskonda, nagu rahvasuveräänsuse põhimõtet, südame-tunnistuse vabadust, ilmalikku haridust jne. A. 1869 kutsus ta kokku Vatikani kirikukogu, kus häälteenamusega otsustati kehtima panna paavsti eksimatuse dogma; selle järgi olevat kiriklikes, usulistest ja moraali küsimustes ametlik paavsti otsus ülim ja lõplik autoriteet. Nii teostus katoliku kirikus täielik võimutsentralisatsioon ja sajandeid kestnud võitlus kahe suuna vahel lõppes papaalsüsteemi kasuks.

SAKSAMAA ÜHENDAMINE.

Wilhelm I ja Bismarck. 1850-ndail aastail valitses Saksa riikides algul karm reaktsioon. Varsti oldi siiski sunnitud tegema mõõndusi liberaalseile ideedele. Rahvusliku ühinemise nõue kerkis 1860. a. paiku tungivamalt esile kui kunagi varem, milleks suuresti kaasa mõjus sündmuste areng Itaalias. Isegi valitsejad ja liidupäev hakkasid nüüd tõsiselt tegelema liidureformi küsimusega.

Preisimaal algas nn. uus ajajärk a. 1858, mil vaimuhaigeks jäänud Friedrich Wilhelm IV asemel hakkas valitsema ta vend Wilhelm, esialgu regendina, venna surma järel (a. 1861) aga kuningana. Wilhelm I oli kaine ja praktilise mõtteviisiga isik, ilma väljapaistvate vaimuanneteta, kuid kohusetruu ja aus. Ta oli valmis tegema aja nõudeile teatavaid vajalikke mõõndusi ja kutsus algul riigi etteotsa mõõdukalt-vabameelse valitsuse, oli aga peamiselt huvitatud sõjaväest ja arvas, et Preisi suudab ainult tugeva sõjalise jõuna etendada Saksamaa ühendamises juhtivat osa.

Sõjaväe-reformi kaudu püüdis Wilhelm I tõeliselt ellu viia üldist sunduslikku väeteenistust, mis põhimõtteliselt oli Preisias kehtimas juba 1814. aastast; ühtlasi pidi vähendatama maakaitseväge tähtsust võrrelduna aktiivväega. Reformi teostamisel sattus kuningas teravasse vastuollu maapäevaga, kus liberaalidel oli enamus. Kui kuningas teostas

reformi oma soovide kohaselt maapäeva poolt ajutiselt lubatud summadega, keeldus see edaspidi uusi summasid lubamast. Konflikt kujunes Wilhelm I-le prestiižiküsimuseks ning tal tekkis juba kavatsus troonist loobuda. Selle asemel kutsus ta oktoobris 1862 siiski valitsuse etteotsa Preisi aadlist pärineva diplomaadi Otto v. Bismarcki, kes oli tuntud kõvakäelise isikuna ja liberaalide vastasena. Maapäeva ignoreerides pani Bismarck eelarve kehtima lihtsa kuningliku dekreediga ja hakkas valitsema diktaatorina. Ta suhtus maapäevasse üleolevalt ja kõrvaldas liberaalid juhtivalt ametikohtadelt. Seetõttu oli ta saksa liberaalide silmis kõige enam vihatud mehi.

Bismarcki poliitika tagajärjel kannatas senine Preisi prestiiž saksa rahvuslaste silmis. Nad hakkasid nüüd rohkem lootusi panema Austriale, kus Itaalia-sõja järel oli mõjule pääsenud liberaalne suund. Keiser Franz Joseph kasutas seda meeoleolu, et algatada liidureformi (a. 1863). Et aga Preisi kuningas jäi Bismarcki nõuandel sellest üritusest eemale, ei saavutanud see oma eesmärgi. Bismarcki arvates olevat poliitilises elus ainus mõjuv tegur jõud: ajajärgu suuri küsimusi ei lahendatavat kõnedega ja hääletamistega, vaid raua ja verea. Saksamaa ühendamise, mille ta seadis oma peaeesmärgiks, tahtis ta teostada Preisi sõjajõudude abil. Eeskätt oli ta veendunud, et Saksamaa ühendamiseks Preisi juhtimisel olevat sõda Austriaga vältimatu.

Šlesvig-Holsteini küsimus ja Saksa sõda. Sõja algamiseks Austriaga löi Šlesvig-Holsteini küsimus soodsa olukorra. Need saksa alad, kus taanlasi elas suuremal arvul ainult Põhja-Šlesvigis, olid juba sajandeid olnud Taaniga personaalunioonis. A. 1848 puhkes siin mäss, mille eesmärgiks oli nende maade ühendamine Saksa liiduga. Kuigi Preisi toetas seda liikumist, otsustati küsimus suurriikide konverentsil Londonis Taani kasuks. A. 1863 kerkis kuningas Frederik VII surmaga Šlesvig-Holsteini küsimus uuesti päevakorrale. Kumbki ala ei tahtnud tunnustada uut kuningat Kristian IX; Taani riiginõukogu tunnustas aga Šlesvigi koguni Taani riigi lahutamatuks osaks. Bismarckil õnnestus Austriat kaasa tõmmata interventsiooniks Šlesvig-Holsteini kasuks. Looles teiste riikide abile algas Taani siiski sõda (a. 1864),

kuid kaotas ja pidi Šlesvigist ning Holsteinist loobuma.

Nende maade edaspidise saatuse pärast tekkis konflikt Austria ja Preisi vahel. Bismarck nõudis nende liitmist Preisiga, aga Austria seisis sellise lahenduse vastu. Napoleon III nõustus jääma Preisi-Austria sõja korral erapooletuks ning aitas vahendada Preisi liitu Itaaliaga. Vene keisri heatahtlikkuse oli Bismarck kindlustanud ta toetamisega Poola mässu summutamisel. Kui Austria andis Šlesvig-Holsteini küsimuse Saksa liidupäeva otsustada, okupeerisid Preisi väed Austria kaitse all oleva Holsteini. Nüüd puhkes a. 1866 nn. Saksa sõda, milles kõik suuremad Saksa liiduriigid toetasid Austriat. Kuid enne kui viimased suutsid midagi otsustavat ette võtta, saavutas Preisi võidu Austria üle Sadova (Königgrätzi) lahingus; Preisi kindralstaabi ülem Moltke oli suure osavusega juhtinud sõjalisi operatsioone. Kasutades moodsat liiklemisvahendit — raudteed, saavutas ta oma väeosade manööverdumises ennenägematu kiiruse, täpsuse ja täiusliku koostöö.

Praha rahu ja Põhja-Saksa liit. Napoleon III vahendusel sõlmiti Praha rahu (a. 1866). Austria nõustus Saksa liidu likvideerimisega, Šlesvig-Holsteini ja mõne Saksa riigi liidendamisega Preisimaa külge ja jättis Preisile vabad käed Põhja-Saksa liidu loomiseks. Oma territooriumist loovutas Austria ainult Veneetsia Preisi liitlasele Itaaliale. Bismarck ei tahtnud püsivat vaenu Austriaga, vaid kavatses teda tulevikus teha Preisi liitlaseks. Seetõttu ei nõudnud ta Austrialt territoriaalseid loovutusid Preisi kasuks.

Preisimaa omandas peale Šlesvigi ja Holsteini veel Hannoveri, Hessen-Kasseli, Nassau ja Frankfurdi Maini ääres. Seega liitusid Preisi seni üksteisest lahutatud valdused kompaktselt tervikuks. Saksa riikidest põhja pool Maini jõge moodustati Põhja-Saksa liit Preisi juhtimisel. Bismarcki poolt koostatud liidu põhiseadus kiideti heaks nii liiduriikide valitsejate kui ka vastava rahvaesinduse poolt. Liit moodustas riikide föderatsiooni, mille organeiks olid: päriliku võimuga liidupresident, kelleks sai Preisi kuningas ja

kes teostas valitsemist liidukantsleri kaudu; liidunõukogu, mis koosnes liiduriikide valitsuste esindajaist endise Saksa liidupäeva eeskujul; riigipäev, mis valiti üldise häälõiguse alusel rahva poolt. Liidupresident juhtis täiesti iseseisvalt välispoliitikat ja liidu sõjalisi jõude. Riigipäeva õigused olid üsna piiratud: ta otsused läksid kinnitamiseks enne liidunõukogule, siis liidupresidentidele.

Nüüd õnnestus Bismarckil ka Preisi maapäevaga ära leppida. Liberaalne eduerakond, kes oli ta vastu opositsioonis seisnud, lõhenes. Sellest eraldusid nn. rahvusvabameelsed, kes hakkasid toetama Bismarcki poliitikat. Maapäeva enamus otsustas, et Bismarcki ebaseaduslikud sammud olid tehtud tunniva riikliku vajaduse sunnil.

Prantsusmaa konflikt Põhja-Saksa liiduga. Prantsusmaal võeti Põhja-Saksa liidu kui vägeva ja hädaohtliku naabri tekkimist suure poliitilise kaotusena. Napoleon III oli jäänud Saksa sündmuste puhul pealtvaatajaks, sest ta ei arvestanud niivõrra kiiret ja otsustavat Preisi võitu. Saksa sõja lõpul nõudis ta Preisilt kompensatsiooni Reinimaadest Lõuna-Saksa riikide arvel. Bismarck hoolitses selle eest, et see nõudmine sai avalikult teatavaks. Nüüd tekkis suur pahameeleform Lõuna-Saksa riikides ja Napoleon III loobus oma nõudest. Umbusaldusest Prantsuse keisri vastu sõlmisid Lõuna-Saksa riigid Preisiga salajase sõjalise liidu. Napoleon III esines nüüd sooviga, et Preisi toetaks Luksemburgi liidendamist Prantsusmaaga. Bismarck algul ei keeldunud otseselt; kui aga Napoleon tahtis sõlmida Hollandiga Luksemburgi ostulepingut, astus ta kategooriliselt sellele vastu. Suurriikide konverentsil Londonis tunnustati Luksemburg suurriikide kaitse all seisvaks neutraalseks riigiks.

Nii Prantsus- kui Saksamaal hakati nüüd pidama sõda vältimatuks. Bismarck pooldas sõda Prantsusmaaga, et Saksamaa ühendamist lõpule viia. Napoleon III ja ta õukond lootsid, et edukas sõda võiks päästa keisririigi langenud prestiiži. Mõlemad pooled püüdsid diplomaatiliselt oma positsioone kindlustada. Bismarck saavutas Preisile Vene heatahtliku erapooletuse lubadu-

sega toetada ta Balkani-poliitikat. Napoleon III püüdis sõlmida liidulepingut Austriaga ja Itaaliaga, ei saavutanud aga tulemusi.

Saksa-Prantsuse sõja puhkemine. Oodatud sõda puhkes Hispaania trooni küsimuse pärast. Riigipöörde tagajärjel vakantseks jäänud Hispaania troonile kutsuti Preisi kuninga sugulas Leopold v. Hohenzollernit. Prantsusmaa nägi selles vaenulist sammu ja nõudis kategooriliselt selle troonikandidaadi tagasiastumist, mis toimuski Preisi kuninga ja teiste riikide mõjutusel. Napoleon III ülesandel nõudis Prantsuse saadik Wilhelm I-lt kindlat garantiid, et ta tulevikuski ei luba Leopoldi kandidatuuri ülesseadmist. Preisi kuningas lükkas aga selle nõudmise tagasi. Vastava teate avaldas Bismarck ajakirjanduses Prantsusmaale lausa solvaval kujul. Seetõttu tekkis Prantsusmaal pahameeletorm, mille tagajärjel Napoleon kuulutas Preisile sõja (19. juulil 1870).

Sõja käik ja tulemused. Sõja algul selgus, et Prantsuse valitsuse kujutlused oma soodsast rahvusvahelisest seisundist ja sõjalisest valmisolekust olid petlikud. Tegelikult osutus Prantsusmaa isoleerituks. Mobilisatsiooni ei suudetud teostada ettenähtud kava kohaselt, mille tõttu oldi sunnitud jääma kaitseseisundisse. Põhja-Saksa liidu ja Lõuna-Saksa riikide väed algasid aga pealetungi umbes poolemiljonilise armeeaga Moltke poolt täpselt väljatöötatud kava kohaselt.

Lühikese ajaga vallutasid sakslased Elsassi, peale Strassburgi, mis pani enam kui poolteist kuud vastu. Prantsuse peavägi, umbes 180 000 meest saamatu kindrali Bazainé'i juhatusel, taganes Metz'i kindlusse, kus ta ümber piirati. Kindral Mac-Mahon'i juhatusel tegutsev teine armee, mille juures viibis ka keiser isiklikult, läks appi Bazainé'ile. Mac-Mahon pidas seda ettevõtet lootusetuks ja tahtis vastupanu organiseerida Pariisis, pidi aga järele andma keisrinnale ja valitsusele, kes keisri taganemisest kartsid tõusvat revolutsiooni. See armee piirati sakslaste poolt Seda'n'i juures ümber ja sunniti kapituleeruma.

Sedani katastroofi ja keisri vangilangemise tagajärjel vallandus Pariisis revolutsioon. Saadikutekoda kuulutas keisri troonilt tagandatuks (4. septembril 1870) ja moodustas ajutise

rahvuskaitse valitsuse, milles juhtivat osa etendasid Léon Gambetta ja Jules Favres. Rahvuskaitse valitsuse äärmised jõupingutused tuua sõjas pööret ei andnud loodetud tagajärgi. Varsti piirasid sakslased ümber Pariisi; peamiselt Gambetta väsimatu energia kaudu Lõuna-Prantsusmaal loodud uued armeed ei suutnud teostada pealinna vabastamist. Bazaine, kes monarhistina loobus koostööst vabariikliku valitsusega, kapituleerus oma väega. Pariis pidas siiski piiramisele enam kui neli kuud vastu. Kui äärmise toiduainetepuuduse tõttu edaspidine vastupanu muutus lootusetuks, alustas valitsus rahuläbirääkimisi ja 26. veebruaril 1871 sõlmiti Versailles' vaherahu. Frankfurdis 10. mail 1871 sõlmitud lõpliku rahu järgi loovutas Prantsusmaa Saksale Elsassi ning osa Lotringist ja kohustus maksma viis miljardit franki kontributsiooni. Nagu varem Šlesvig-Holsteini annekteerimisel ei arvestanud Bismarck ka nüüd rahvaste enesemääramise põhimõtet, mis Itaalia ühendamisest peale näis kujunevat Euroopa rahvusvaheliste suhete aluseks.

Saksa-Prantsuse sõja ajal toimus Saksamaa lõplik ühinemine. Lõuna-Saksa riigid ühinesid Põhja-Saksa liiduga ning nende valitsejate pidulikul koosolekul Versailles' lossis (18. jaanuaril 1871) kuulutati Preisi kuningas Saksa keisriks.

Austria-Ungari kaksikmonarhia tekkimine. Lüüasaamine Itaalia-sõjas tõestas Austria riigi seesmist nõrkust. Ta rahvastest olid eriti ungarlased valitsusega alatises opositsioonis ja riik kannatas rahanduslikkude raskuste all. 1860-ndate aastate algul asus keiser Franz Joseph „ajakohaste uuenduste teele“. 1861. a. konstitutsiooni järgi moodustati seadusandliku organina kahekojaline riiginõukogu, mille saadikutekoda koosnes provintside maapäevade esindajast. Ungari, kelle õigused oli osaliselt juba varem tagasi antud, püsis aga endiselt opositsioonis, nõudis tagasipöördumist 1848. a. konstitutsiooni juurde ja keeldus oma esindajaid riiginõukogusse saatmast. Katse sundida surve abil Ungarit kuulekusele nurjus ja Saksa sõja kaotamine Austria poolt muutis olukorda Ungari kasuks. 1867. a. saavutati lõpuks kokkulepe Austria ja Ungari vahel. Ungari tõusis nüüd iseseisvaks kuningriigiks oma riigipäeva ees vastu-

tava valitsusega, jäi aga Austria ja personaaluniooni. Mõlemale riigile ühised alad olid välispoliitika ja sõjavägi. Endine Austria muutus seega Austria-Ungari kaksikmonarhiaks kahe eesõigustatud rahvusega. Püsivamat lahendust Austria rahvaste probleemis ei toonud seegi kokkulepe. Austria alal osutusid eriti rahulolematuks need, kes nõudsid endile võrdsed õigusi sakslastega ja ungarlastega. Ka Ungari alal asuvad slaavi vähemusrahvad polnud rahul madjarite valitsusega.

IMPERIALISMI AJASTU.

KULTUURILINE ARENEMINE XIX SAJ. 2. POOLEL JA XX SAJ. ALGUL.

Teaduste edusammud.

Teadusliku uurimistöö üldilme. XIX saj. 2. poolel ja XX saj. algul jätkusid teaduste edusammud üha kiirenevas tempos. Ühes teoreetiliste avastustega arenes nende intensiivne praktiline rakendamine, mille tulemuseks olid ennenägematult suured muutused rahvaste majanduses ja kogu elukorralduses. Arenemine, mis algas juba XVIII saj., oli aga kaua olnud üsna piiratud ja lokaalse iseloomuga, hõlmas nüüd kogu tsiviliseeritud maailma. Teadused ja tehnika said domineerivaks kultuurielus ja andsid kogu ajastule ilme. Teaduslik uurimistöö omandas üha täiuslikuma kuju. Tundes selle suurt praktilist väärtust asutasid riigid, organisatsioonid ja eraisikudki hoogsalt teaduslikke ja tehnilisi õppe- ning uurimisasutisi võimalikult täiuslikkude vaatlus- ja katsevahenditega. Analoogiliselt tööjaotusele tööstuses arenes nüüd teadusliku uurimise spetsialiseerumine. Sel nähtusel oli suur produktiivne tähtsus, sest sel teel võidi täielikumalt tunda oma eriala ja siin loovalt tegutseda. Teisest küljest ahenes see tõttu teadlaste silmaring; nad ei suutnud enam küllaldaselt kontaktis olla üldise kultuurieluga ega teadusliku tööga selle koguulatuses. Ühes spetsialiseerumisega arenes koostöö teadlaste vahel nii üksikuis riikides kui rahvusvaheliselt, mis suhtes omavad suurt tähtsust teadlaste kongressid.

Loodusteadused. Suurimat tähtsust omavad avastused ja nende praktiline rakendamine füüsikas ja keemias. Elektromagnetiliste nähtuste uurimisel põhinevad elektridüna-

mo, merealune telegraaf ja telefon. Inglise Maxwell'i ja sakslase Hertz'i elektromagnetiline valgusteooria võimaldas traadita telegraafi (a. 1896) ja traadita telefoni (a. 1906). Suure praktilise tähtsusega oli ka elektrilambi leiutamine geniaalse ameeriklase Edison'i poolt. Gaaside uurimine võimaldas konstrueerida plahvatusmootori, mil oli suur tähtsus tehnika arenemises. Astronoomia poolt avastatud spektraalanalüüs (a. 1860) võimaldas määrata kosmiliste kehade ainelist koosseisu. Keemia arenes kontaktis füüsikaga ja leidis loetlematuid rakendusvõimalusi tööstuses, rohuteaduses, eriti sõjatehnikas lõhkeainete ja mürggaaside leiutamise näol. Täiesti uusi väljavaateid füüsika ja keemia põhilustes töid elektronide teooria, röntgenikiirte ja radioaktiivsete nähtuste avastamine.

Arstiteaduse alal omab erilist tähtsust mikrobioloogia rajamine prantsuse õpetlase Pasteuri poolt; see võimaldas pidada edukat võitlust nakkushaigustega. Arstiteaduse edusammude tõttu hakkas suremus XIX saj. vähenema, mis asjaolu soodustas rahvaarvu kiiret kasvamist.

Bioloogias oli põhjaneva tähtsusega Charles Darwin'i evolutsiooniõpetus, mis avaldatud esmarkordselt ta töös „Liikide tekkimisest“ (a. 1859). Darwin seletab elusolendite liikide tekkimist ja muutumist loomuliku suguvalikuga võitluses olemasolu eest. Darwinism avaldas suurt mõju ka maailmavaatelisele arenemisele: sellest lähtudes muutus tõenäoliseks teissugune vaade inimese tekkimisele ja loomusele, kui senine traditsioon seda oli tunnistanud. Hoolimata darvinismi ümber tekkinud poleemikast on evolutsiooni põhimõte, mida hiljem on mitmeti täiendatud, jäänud bioloogia tähtsamaks aluseks.

Ka maateadus tegi nüüd suuri edusamme. XIX saj. keskpaiku olid eurooplastele veel tundmata suurem osa Aafrikast, Sise-Aasia, Sise-Austraalia ja polaarmaad. Rea kuulsate maadeuurijate (Aafrika-uurijad Livingstone ja Stanley, Kesk-Aasia uurija Hedin jt.) tegevuse kaudu muutus olukord varsti täielikult, nii et nüüdisajal on läbiuurimata alu vähe üle jäänud. Põhjanabale jõudis esimesena ameeriklane Peary a. 1909,

lõunanabale norralane Amundsen kaks aastat hiljem. Neil avastusreisudel õpiti mitmekülgsemalt tundma maakera loodust, loomastikku ja taimestikku, samuti primitiivseid rahvaid nende eluviiside, kommete ja uskumustega.

Vaimuteadused. Loodusteaduste erakordse arenemise tõttu jäid mõnevõrra tagaplaanile vaimuteadused. Neiski hakati üha enam rakendama loodusteaduslikke uurimismeetodeid, mille abil loodeti avastada üldist ajaloolist arengut ja ühiskondlikku elu määravaid seadusi. Sellise programmi oli püstitanud juba Comte, nõudes sotsioloogia loomist. Säärase põhimõtte tegelikud rakendamiskatsed, millest tähelepanuväärsemate hulka kuuluvad saksa ajaloolase Lamprecht'i uurimused, ei andnud siiski kõiki loodetud tulemusi. Ajalooteaduses ja teistes ühiskonnateadustes on evolutsiooni idee leidnud üldist tunnustamist. Selle kohta aga, milliste seaduste järgi toimub ühiskondlik evolutsioon ja missugused tegurid on selles määrava tähtsusega, ei ole seni suudetud jõuda ühiste seisukohtadele. Kui XIX saj. lõpul filosoofia jälle omandas iseseisva tähenduse, hakkasid vaimuteadused enam filosoofiliselt orienteeruma. Saksa filosoofid Dilthey, Rickert ja Windelband selgitasid vaimuteaduste omapära, nende ülesannete ja meetodite erilaadilisust ja iseseisvust. Nüüd levis arusaamine, et ei ole õigustatud püüded vaimuteadusi loodusteadustega ühte sulatada.

Loodusteadusliku uurimismeetodi rakendamine psühholoogias saksa filosoofi Wundt'i jt. poolt viis eksperimentaalpsühholoogia tekkimisele. See saavutas tähelepandavaid tulemusi ainult lihtsamate hingeliste nähtuste uurimisel. Selle kõrval arenes filosoofiliselt orienteeritud „vaimuteaduslik“ psühholoogia. Alateadvuse nähtuste uurimine ühekülgssusse kalduva Austria psühhiaatri Freud'i jt. poolt näitas omakorda inimese hingeelu suurt komplitseeritust.

Maailmavaatelised suunad.

Positivism ja materialism. Teaduste ennenägematud saavutised avaldasid suurt mõju inimeste mõtteviisile maailmavaate ja moraali küsimustes. Selgi alal tekkis suur usaldus

teaduste võimete suhtes. Usuti, et teadus olevat elu ja maailma põhiprobleemid lahendanud või peatselt lahendab. Arvati võivat otseselt toetuda empiirilisel ja matemaatilisel uurimisel põhinevate eriteaduste tulemustele. Seetõttu tõusis juhtivaks maailmavaateliseks suunaks positivism.

Positivistlikud filosoofid püüdsid luua maailmavaateliisi probleeme haaravaid mõttesünteesi, jäädes seejuures teaduste uurimistulemuste alusele ja piiridesse. Inglise Spencer, kes lähtus darvinismist, tunnustas evolutsiooni, s. t. muutumise mitmekesisustumise (diferentseerumise) ja täienemise suunas, inimühiskonna elu seaduseks, nagu ta seda on bioloogias. Üldiselt tähendavat evolutsiooniprogressi inimeste elus, kuigi esinevat ajutised regressivõimalused. Usk inimühiskonna progressi, siirdumisse täiuslikumaile indiviidile ja ühiskonna eluvormidele, üldisele hüveolule, kujunes XIX saj. 2. poole maailmavaateliiselt juhtivaks ideeks.

Kuigi positivism tunnustas „absoluutse tõe“ põhimõtteliselt saavutamatuks, leidsid paljud looduste adlased, et teaduslik uurimistöö olevat maailma põhiprobleemide selgitamisel jõudnud küllaldaste tulemusteni. Nad arvasid võivat seletada kogu maailma (hingelised ja vaimsed nähtused kaasa arvatud) kui aine ning selle mehaanilise liikumise produkti. Ühtlasi asusid nende teooriad ateistlikul alusel. Sakslane Büchner teoses „Jõud ja aine“ (a. 1855) väitis, et ajastu, mil on avastatud loodusseadused, ei vajavat enam Loojat. Populaarteadusliku kirjanduse kaudu võitis filosoofiliselt nõrgalt põhjendatud materialism rahvahulkades laialdast poolehoidu.

Rahvahariduse levimine ja usuelu langus. XIX saj. keskpaigani elasid laialdased rahvahulgad Euroopas veel üldiselt kirikliku usu ja moraali traditsioonide järgi. Filosoofilised ja teaduslikud teooriad olid levinud peamiselt haritud kihtide suletud ringis. See olukord muutus XIX saj. 2. poolel, mil riigid tunnustasid rahvahariduse eest hoolitsemise üheks oma tähtsamaks ülesandeks. Peaaegu kõigis Lääne-Euroopa riikides teostati üldine ja sunnitud algharidus, mille tõttu kirjaoskus kujunes XX saj. alguseks üsna üldiseks. Hariduslik vahe eri rahvakihtide vahel nüüd vähenes. Ajalehtede ja populaarteadusliku kirjanduse levik näi-

tas võrreldes endisega määratu suurt tõusu. Nii tungisid haritud ringkonnis levinud vaated ka rahvahulkadesse.

Kuna kodanlikud ringkonnad pidasid vähemalt väliselt kiriklikest traditsioonest kinni, levis vaenuline hoiak usu ja kiriku suhtes eriti tööliskonnas sotsialistliku propaganda mõjul. Kirikus arvati näha võivat valitseva kihi liitlast rahva vaimu kammitas hoidmiseks ning ta sotsiaalseks orjastamiseks. Töölisringkonnas hakkas usu aset täitma sotsialism ise, mis töotas maist hüveolu taevaliku õndsuse asemel ja taotles sisemiselt kooskõlalise ühiskonna loomist. Uute maailmavaatelistele voolude pealetungi all kannatas eriti protestantlik kirik. Püüdes luua kompromissi oma dogmade ja areneva teaduse vahel, kaotas ta kindlama pinna jalge alt. Katoliku kirik jäi aga vankumatult oma dogmade juurde. Paavsti eksimatuse dogma kaudu pandi kehtima täielik kirikuõpetuse ühtlus. Oma tugeva organisatsiooni ja distsipliini tõttu suutis katoliku kirik säilitada rahvahulkades hoopis suuremat mõju kui protestantlikud kirikud.

Positivismi langus ja uuemad filosoofilised voolud. Alates 1880-ndaist aastaist kerkis esile üha tugevnev opositsioon positivismile. Hakati kahtlema teaduste võimes ja õiguses otsustada maailmavaatelisi küsimusi. Teataval määral soodustas sellist arenemist teaduste enesekriitika. Selgus, et mehhanistlik põhimõte polnud küllaldane elu tekkimise seletamiseks. Matemaatikas ja füüsikas kerkisid esile uued teooriad, mis sundisid võtma revideerimisele nende teaduste senised põhimõtted. Tähelepanuväärsemaid saavutisi oli selles mõttes Einstein'i relatiivsusteooria (a. 1906). See ühendab seni absoluutseks peetud aja ja ruumi mõisted ja tunnustab need relatiivseiks, luues sellega hoopis uue kujutluse kogu kosmosest.

Uut elutunnet kajastas XIX saj. lõppaastakümneil suure populaarsuse saavutanud saksa luuletaja-filosoof Friedrich Nietzsche. Ta eitab järsult ristiusu „orjamooralis“ esinevat alanduse, kaastunde ja ligimesearmastuse jutlustamist kui ka liberalismis ja sotsialismis esikohal seisvat üldise hüveolu ja õnneliku ühiskonna ideaali. Nende eluideaalide võidulepääs ei märgitseks mingit progressi, vaid ainult Euroopa inimese lootusetut langust ja

mandumist. Selle asemel propageeris ta heroilist elu-ideaali, püüdlust jõulisele ja õilsale inimtüübile, nn. üliinimesele. Vaimukalt ja ägeda entusiasmiga esitatud Nietzsche vaated äratasid suurt vastukõla ja soodustasid kahtlemist seniste eluideaalide suhtes. Samuti vastuolus kaasajaga oli vene kirjanik-filosoof Leo Tolstoi, kes jutlustas pöördumist tõelisele kristlusele, üldisele vendlusele ja elu lihtsustamisele.

Positivismi ja ratsionalismi vastu astus välja ka prantsuse filosoof Bergson. Maailm olevat oma olemuselt vaimne nähtus. Inimesele omane loogilise mõtlemise võime (intellekt) olevat võimetu selle iseseisvaks tunnetamiseks. Intellekti abil võivad inimene orienteeruda ainult välises, ainelises maailmas. Tõelise, vaimse reaalsega pääsevat ta vahendituse kontakti ainult intuitsiooni kaudu. Maailmavaatelite probleemide lahendamine võib Bergson'i arvates toimuda vaid intuiitiivse tunnetuse najal. Peamiselt Bergson'i filosoofiast on lähtunud hilisemad ratsionalismivastased suunad. Eriti seisab sellele lähedal anglosaksi maades levinud pragmatism, mille rajas Ameerika filosoof James. Selle suuna järgi olevat teadus vaid praktiline vahend edukaks tegutsemiseks maailmas; maailmavaatelse tõena tulevat võtta seda, mis on kõige „kasulikum“, s. t. elu seisukohalt kõige otstarbekohasem.

Nii kaotas sajandite vahetusel positivism oma domineeriva tähtsuse. Elustus uuesti iseseisev filosoofiline mõtlemine, kuid maailmavaateliselt otsinguis ei suudetud siiski rajada mingit üldtunnustatud suunda.

Kirjandus ja kunst.

Uued kirjanduslikud suunad. Kodanlik-liberaalse ühiskonna kujunemisega ja teadusliku mõtteviisi mõjulepääsuga muutus kirjandus- ja kunstihuvilise haritud seltskonna ellusuhtumine praktiliseks, kaineks ja asjalikuks. Hakati hindama vaid tõsiasju ning kõike seda, mis on otstarbekohane. Valitsevaks kirjandus- ja kunstivooluks tõusis nüüd realism, mis taotleb kaine, asjalikku ja täpset elu kujutamist. Realistlikus romaanis, novellis ja draamas asetatakse pearõhk tege-

laste psühholoogilisele kujutamisele. Realism on vaimusuguluses positivismiga ja püüab samuti jääda tajutavate tõsiasjade piiridesse. Selle ajastu kirjandusliku ja kunstilise loomingu alal sammus esirinnas Prantsusmaa, kus Balzac'ile järgnes tähtsaim realist Flaubert. Üleuroopalise kuulsuse omandasid samuti vene realistid Turgenev ja Leo Tolstoi.

1860-ndail aastail võrsus realismist naturalism, mis seadis oma eesmärgiks elu varjukülgede ja pahede kujutamise, eeskätt selleks, et nende esiletõstmise kaudu nende vastu võidelda. Ühiskondliku elu pahesid tauniva tendentsiga oli see suund sotsialismi vaimne liitlane. Ta suurimaid esindajaid oli prantslane Zola. Üleuroopalise kuulsuse võitis samuti norralane Henrik Ibsen osalt realismi, osalt naturalismi kalduva draamaloominguga. Osalt naturalistlikku laadi, seejuures aga sügava religioosse ja müstilise tagapõhjaga on vene kirjaniku Feodor Dostojevski teosed. Seoses Nietzsche loomingu ja teiste uute vooludega tekkis XIX saj. lõpul uusromantism ja sümbolism, mis püüdsid taas elustada romantilist kunsti-ideaali. Selle väljapaistvaimaiks esindajaiks on belglane Maeterlinck ja inglane Oscar Wilde.

Maalikunst ja arhitektuur. Realistliku maalikunsti tähtsamaid esindajaid on prantslane Courbet. XIX saj. lõpupoolel kerkisid selgi alal esile püüded uutele teedele asuda. Need kajastusid esijoonel impressionismis, mil on teatud vaimusugulus uusromantilise sümbolismiga. Ajastu asjalik ja fantaasiavaene iseloom ilmneb kõige selgemini ta arhitektuuri arenemises. Et puudus omapärane, ajastu vaimust võrsunud ehitustiil, püüti kombineerida mitmeid ajaloolisi stiile (eklektiline stiil). Alates sajandi vahetusest hakkas arenema nn. moodne stiil, mida iseloomustavad otstarbekohasus ja lihtsus.

MAJANDUSLIK, SOTSIAALNE JA POLIITILINE ARENEMINE.

Majanduslikud olud.

Tööstuse arenemine. Kiiresti täienev tehnika ja teaduste saavutiste järjekindel rakendamine majanduslikus tegevuses põhjustasid kogu tsiviliseeritud maailma rahvaste elus ennenägematult kiire

murrangu. Selgeimal kujul ilmnes see tööstuses. Kõigis Euroopa riikides hakkas suurtööstus nüüd kiiresti arenema. Euroopas muutusid ülekaalukalt tööstusriikideks Belgia ja Saksa-maa, kuna Prantsusmaal tööstus ja põllundus jäid enam-vähem tasakaalu. Põhja-Ameerika Ühendriigid ja Jaapan astusid tööstuse alal võistlusse Euroopa riikidega. Tööstuses hoogsalt toimuva kontsentratsiooni tõttu muutusid käitised üha kolossaalsemaiks oma suuruselt ja toodangult, kuna väike- ja keskkäitiste osatähtsus pidevalt vähenes. Viimased säilisid suuremas ulatuses ainult aladel, kus suurtööstuslik massiproduktioon ei olnud kohane või üldse mitte võimalik. Tööstuse tootmisvõime suurenes mõnelgi alal mitmekordselt. Aegajalt tekkis üleproduktioone, mis olid teatavate ajavahe-mikkude järel korduvate majanduskriiside tähtsamaid põhjusi.

Põllundus. Vähemal määral tulid teaduste ja tehnika edusammud kasuks põllunduselegi. Toodangu tõstmiseks püüti põllundust ratsionaliseerida kunstväetiste tarvituselevõtu, põllutöömashinade rakendamise ja paremate viljasortide ning kari-loomatõugude aretamise kaudu. Mitmel pool laiendati põllupinda uute maade ülesharimise teel, näit. eriti ulatuslikult P.-A. Ühendriikides, Kanadas ja Argentiinas. Üldiselt osutas ka põllunduslik produktioon õige suurt tõusu: neljakümne aasta jooksul (1870—1910) kasvas teraviljatoodang maailmas kahekordseks. Kontsentratsioon, mis iseloomustab tööstuse arenemist, ei esinenud põllunduses märgatavalt.

Liiklemis- ja sidevahendite arenemine. Majanduslikku tõusu soodustas suuresti uute liiklemis-, transpordi- ja sidevahendite leiutamine ja endiste täiendamine. Riigid püüdsid luua võimalikult tihedat raudteede-võrku, mida täiendati eeskujulikkude maanteedega. Heade maanteede järele tekkis eriline vajadus siis, kui tarvitusele tulid mootorsõidukid, eeskätt automobiilid. Liiklemine ja transport veeteedel muutusid kiiremaks, odavamaks ja hädaohutumaks. Sajandite vahetusel algas lennuliiklemine, millel siiski polnud kuni Maailmasõjani liiklemis- ja transpordivahendina olulist tähtsust. Sidevahendeist kujunes tähtsaimaks riiklik postikorraldus, mis

organiseeriti rahvusvaheliselt Maailma-postiliidu loomise kaudu (a. 1874). Telegraafi, telefoni ja raadio kaudu saavutati sidepidamise alal erakordne kiirus, millel on majanduseluski väga suur tähtsus.

Kaubandus. Nende liiklemis-, transpordi- ja sidevahendite abil muutus kaubanduslik suhtlemine võrdlematult intensiivsemaks, kui see oli olnud varem. Kiiresti areneva rahvusvahelise kaubanduse tagajärjel kujunes tendents luua kogu maailmast üks ühine majandustervik. Tähtsamate kaupade (teravilja, metallide jne.) hinnad kujunesid maailmaturul enamvähem ühtlaseks. Täielikku maailmamajandust tõkestasid aga tunduvalt riikide tollipiirid, kuigi riikide majanduspoliitika domineeris tendents vabakaubandusele. Laialdane turg ja suur tootmine soodustasid kaubanduseki kontsentratsiooni. Kaubanduslikud suuretted ja nende liidud (sündikaadid ja kartellid) püüdsid endi kätte haarata teatavaid kaubandusharusid kogu riigis või isegi rahvusvahelises ulatuses.

Raha ja krediit. Kaubanduse elustamist soodustas käibel oleva rahahulga suurenemine. Uute kullaväljade avastamise tõttu (Kalifornias, Austraalias, Transvaalis ja mujal) kasvas kiiresti maailmas käibel oleva kulla hulk, muutudes 1875—1908 ligemale viiekordseks. Metallraha kõrval omandas üha olulisema koha mugavamalt tarvitatav paberraha, mille väärtuse kindlustuseks olid selle väljaandja keskpanga kullatagavarad. Kaubanduslike tehingute hõlbustamise ja kapitali ringimise elustamise seisukohalt oli eriti suure tähtsusega üha mitmekülgsemaks ja ulatuslikumaks muutuv krediidisüsteem, mille vahendajana saavutasid väljapaistva koha pangad. Krediit muutus sellega nüüdisaegse majanduse olulisimaks aluseks ja tööstus- ning kaubanduskapitali kõrval hakkas tähtsat osa etendama finantskapital.

Suurkätiste asutamine eeldas erakordselt suuri kapitali; harva jätkus selleks üksikisiku varandusest. Seepärast levisid ettevõtjate ühingud, millest moodsale majandussüsteemile olid kõige iseloomulikumad aktsiaseltsid. Uus krediidiorganisatsioon võimaldas ühtlasi suuremal määral kapi-

talide rahvusvahelist liikumist. Kapitalirikkad maad mahutasid oma kapitale vaesemate maade ettevõtteisse või laenutasid neid välisriikidele ja nende ettevõtjatele. Suurte kaubandustehingute korraldajaina, kaupade ja väärtpaberite (aktsiate, riiklikkude laenu-paberite jne.) hindade reguleerijaina omandasid börsid võrdlematult suurema tähtsuse kui varem, eriti maailma suuremais majanduskeskustes, nagu London, Pariis, New York ja Berliin.

Sotsiaalsed olud.

Elustandardi tõus ja rahvaarvu kasvamine. Majandusliku progressi otseseks tulemuseks oli Euroopa rahvaste majandusliku elustandardi üldine tõus. Ühes tootmisega suurenes ka tarbimine: tarvete rahuldamine muutus mitmekülgsemaks mitte ainult jõukamais, vaid ka talupoja- ja tööliskihitides. Paljud senised artiklid, nagu kohv, suhkur, teatavad riidesordid jne., muutusid nüüd kõigile esmajärguliseks tarbeaineiks. Majanduslike elutingimuste ja hügieeniliste olude paranemise üheks tagajärjeks oli Euroopas rahvaarvu ennenägematu kiire kasvamine. Umbes 260 miljonilt 1850. a. tõusis see üle 400 miljoni XX saj. algul. Samal ajal rändas Euroopast palju inimesi välja, kõige enam P.-A. Ühendriikidesse. Ka tekkis üldise nähtusena inimeste intensiivne siirdumine maalt linnadesse, nn. urbanisatsioon. See toimus eriti tööstusriikides, nagu Inglismaa, kus XX saj. algul linnaelanikkude arv ületas maaelanikkude oma mitmekordselt.

Kodanlus. Suurimal määral tuli majanduslik progress kasuks kodanlikele kihtidele. Rikas kodanlus oma majandusliku mõtteviisiga ja uutele saavutistele suunduva mentaliteediga tõusis nüüd seltskonnas tooniandvale kohale. Maaaristokraatia jäi ta kõrval varju ja suurel määral assimileerus temaga, loobudes oma seisuslikest traditsioonest. Kapitali omav kodanlus valitses majanduse alal ja andis temast aineliselt sõltuva ajakirjanduse, kirjanduse ja muu kaudu kogu ajastule selle vaimse ilme. Riikide sise- ja välispoliitika taotles eeskätt kodanlike kihtide seisukohalt kasulikke majanduslikke eesmärke.

Tööliskond. Kuna talupoegkond ja väikekodanlus jäid enam-vähem passiivseiks, kujunes teiseks, sotsiaalselt ja poliitiliselt aktiivseks kihiks proletariaat. Ta arvuline kasvamine ning haridusliku ja majandusliku taseme tõus õhutasid iseteadvust ja aktiivsust. Organiseerudes kutseühinguisse omandas ta tõhusamad võimalused oma majanduslike ja sotsiaalsete huvide kaitsemiseks; oma huvidele vastavate parteide tegevusest osavõtu teel püüdis ta mõjule pääseda ka poliitiliselt. Üha enam võttis ta omaks sotsialistliku doktriini, mis astus edukalt võitlusse kodanluse liberaalse doktriiniga.

Poliitilise arengu peajooned.

Natsionalism ja imperialism. Uute liiklemis- ja sidevahendite tekkimise ja majanduslike suhete tihenemise tagajärjel kujunes rahvusvaheline suhtlemine elavamaks kui kunagi enne. Teadus, kunst ja kirjandus muutusid sõna tõsisel mõttes rahvusvaheliseks; rahvaste eluviisid, kombed ja moed assimileerusid üha enam üksteisega. Samal ajal hoogustus siiski teravamajanduslik ja poliitiline võistlus rahvaste vahel. Natsionalism omandas nüüd veelgi ägedama kuju kui enne ja võttis sõjaka hoiaku teiste rahvaste suhtes. Suurriigid püüdsid üksteisega võidu kindlustada oma rahvastikule võimalikult suuremaid majandusliku arenemise ja poliitilise ekspansiooni võimalusi, õigustades ja põhjendades selliseid püüdeid oma rahva erilise kultuurilise missiooniga. Sellega omandas suurriikide poliitika imperialistliku ilme. Koloniaalpoliitika alal üritati väljaspool Euroopat asuvaid vähe-tsiviliseeritud maid teha oma asumaadeks või majanduslikult endast sõltuvaiks. Eriti vajati asumaid selleks, et kindlustada oma tööstusele tooraineid ja turge ja et neisse suunata oma üleliigset rahvastikku. Imperialistliku poliitika tagajärjel tekkis suurriikide vahel pinev vahekord, mis viis Maailmasõjani.

Rahvusvaheline töölisliikumine. Omapärast rahvusvahelist poliitikat ajasid töölisorganisatsioonid, kes arendasid rahvusvahelist koostööd oma sotsiaalsete ja poliitiliste eesmärkide huvides. Selleks loodi inglise kutseühingute algatusel ja Karl

Marxi juhtival osavõtul Londonis mitme maa tööliste esindajate poolt nn. I Internatsionaal (a. 1864). See korraldas rea kongresse, ent lagunes Saksa-Prantsuse sõja järel. Radikaalne anarhistlik rühm venelase Bakuniniga eesotsas sunniti marksistlikult häälestatud elementide poolt lahkuma; ühtlasi ilmnis teisi lahkheliseid eri maade tööliste vahel. A. 1889 asutati Pariisi kongressil II Internatsionaal, mille tegevus avaldus tööliikumise ühtlustamises kongresside jm. teel. Ta patsifistlikud püüded ei saavutanud olulisi tulemusi eri maades esinevate erinevate suundade ja huvide tõttu.

Demokraatia arenemine. Riikide sisepoliitikas ilmnis sel ajastul pidev lähenemine demokraatlikule korrale. Rahvahariduse tõusu ja ajakirjanduse leviku mõjul hakkasid järjest suuremad rahvamassid poliitilisest elust aktiivselt osa võtma. Samal ajal õnnestus neil paljudes maades omandada ka poliitilised õigused. Inglise II ja III parlamendireform laiendasid tunduvalt valimisõigust, Prantsusmaal, Saksamaal ja Itaalias ja reas vähemais riikides viidi ellu üldine valimisõigus. Üks demokraatliku liikumise vorme oli naisliikumine. Juba romantikud olid nõudnud nn. naiste emantsipatsiooni, s. t. naiste isiksuse vaimse ja moraalse üheväärsuse tunnetamist. Hiljem hakkasid naised taotlema sotsiaalset ja poliitilist üheõiguslikkust meestega ning pääsu mitmeile töö- ja elukutsealadele, mis seni olid olnud meeste monopoliks. Neid eesmärke õnnestus saavutada ainult osaliselt. Näit. loodi naistele laiemad võimalused hariduse omandamiseks, lubati neil pääseda teatavaile elukutsealadele jne.

RIIKIDEVAHELISED SUHTED XIX SAJ. LÕPUPOOLEL.

Relvastatud rahu. Frankfurdi rahu tagajärjel kujunes väga pinev vahekord Saksamaa ja Prantsusmaa vahel, sest viimane ei tahtnud lõplikult loobuda Elsassist ja Lotringist. Et mõlemad riigid püüdsid saavutada sõjalist üleolekut, tekkis nende vahel võidurelvastumine. Ka teised riigid pidid sellele teele asuma, kui nad ei tahtnud oma jõudude suhtelises tugevuses maha jääda. Kõikjal seati sisse üldine väeteenistus, välja arvatud Inglismaa, kes oma geograafilise seisundi tõttu ei tundnud end

ohustatuna; selle eest suurendas ta aga merejõudusid. Riikide rahu-aegsed sõjaväe-koosseisud tõusid nüüd suuremaks, kui nad varem olid olnud isegi sõja aegadel; reservvägede mobiliseerimine võimaldas neid sõja korral veelgi mitmekordselt suurendada. Hiiglavägede toitlustamine ja varustamine osutus võimalikuks ainult moodsate transpordi-, liiklemis- ja sidevahendite tõttu. Kiiresti arenev sõjatehnika tõi esile järjest täiuslikumaid relvaliike ja massiline tootmine suurtükiväes võimaldas varustada nendega hiiglavägesid. Nii võime ajastut Frankfurdi rahust kuni Maailmasõjani, mil Euroopa rahvaste vahel polnud otseseid sõjalisi konflikte (Balkan välja arvatud), nimetada relvastatud rahu ajaks.

Kolmekeisriliit. Saksa-Prantsuse sõja tagajärjel tõusis Saksa-maa Euroopa riikide seas juhtivale kohale. Oma erakordselt osava diplomaatiaga tõstis Bismarck Saksamaa mõjuvõimu ja osatähtsust suurriikide peres. Ta püüdis nüüd Euroopas *status quo*'d säilitada ja eeskätt Prantsusmaad isoleerida. Selleks arendas ta koostööd Saksa, Vene ja Austria keisri vahel. Nende kokkutulekul Berliinis a. 1872 rajati nn. Kolmekeisriliit, mis võttis Bismarcki *status quo* poliitika oma tegevuse aluseks.

Vene-Türgi sõda. Uut poliitilist olukorda kasutas Venemaa aktiivseks Balkani-poliitikaks. Saksa-Prantsuse sõja ajal teatas Aleksander II, et Venemaa ei tunnusta enam Pariisi rahu otsust, mis ei lubanud tal Mustal merel sõjalaevastikku pidada. Bismarcki vahendusel nõustus suurriikide konverents Londonis (a. 1871) selle seisukohaga.

Panslavistlik liikumine nõudis Venelt kristlikkude slaavi rahvaste iseseisvuspüüete energilist toetamist Balkanil. A. 1875 puhkes Bosnia ja Hertsegoviinas mäss, mida toetasid ka bulgaarlased. Et türklased sellele reageerisid massiliste tapmistega Bulgaarias, tõusis nende vastu kogu Euroopa avalik arvamus. Kui küsimust ei suudetud lahendada suurriikide konverentsi kaudu, kuulutas Venemaa a. 1877 Türgile sõja. Türgi vastu astusid välja ka Serbia, Montenegro ja Rumeenia. Vene väed alistasid pika piiramise järel Plevna kindluse, vallutasid Sofia ja Adrianoopoli ning lähenesid Konstantinoopolile. Sultan Abd-ul-Chamid palus nüüd rahu, mis sõlmiti San-Stefanos (märtsis 1878).

Venemaa omandas selle järgi suure osa Armeenias ja Lõuna-Bessaraabia Rumeenialt, kes selle asemele sai Dobrudža; peale selle pidi Türgi maksma talle suurt kontributsiooni. Rumeenia, Serbia ja Montenegro saavutasid täieliku iseseisvuse. Loodi uus riik Bulgaaria, üsna suure territooriumiga, mis ulatus Doonaust Egeuse mereni.

Berliini kongress. Vene saavutised tekitasid Euroopas üldist ärevust: Austria nõudis endale osa Balkanist ja Inglismaa näitas end eriti vaenulisena, ähvardades Venet sõjaga. Bismarcki vahendusel leppis Venemaa sellega, et rahu tingimused revideeritakse riikidevahelise kongressi poolt. Bismarcki juhtimisel a. 1878 peetud Berliini kongress muutis San-Stefano rahu tunduvalt Venemaa kahjuks. Asja loodud Bulgaaria maa-ala jaotati kolmeks: ainult põhja pool Balkani mäeahelikku asetsev osa saavutas iseseisvuse Türgi vasallriigina; Ida-Rumeelia kuulutati Türgi autonoomseks provintsiks kristliku kubeneri valitsuse all, kuna Makedoonia anti Türgile senisel kujul tagasi. Austria sai õiguse okupeerida Bosnia ja Hertsegoviina ning seda valitseda Türgi sultani nimel. Venemaale jäeti ainult osa Armeeniat Karsi ja Batumi linnaga. Samal ajal omandas Inglismaa Türgiga sõlmitud erilepingu teel Kuproose saare.

Balkani küsimuse edaspidine areng. Berliini kongressi otsused jätsid Türgi kristlike rahvaste küsimuse lahendamata. Ka Balkani riikide omavahelised suhted jäid pinevaks. Bosnia ja Hertsegoviina okupeerimisega Austria poolt polnud rahul Serbia, kes oli lootnud nende alade omandamise teel jõuda mereni. Kriisid Balkanil häirisid korduvalt suurriikide vahekordi, kelle huvid siin mitmeti ristlesid.

1885. a. puhkes Ida-Rumeelias mäss, mille tagajärjel see ala ühendati Bulgaariaga. Ühtlasi vabastas Bulgaaria end Austria ja Inglismaa toetusel Vene mõju alt, mille tõttu teravnes Vene ja Austria vahekord. Kui Abd-ul-Chamidi poolt lubatud reformid kristlike rahvaste kasuks jäid tulemata, tõusis viimaste seas rahutusi, millele türklased vastasid massiliste tapmistega. Suurima ulatuse omandasid need Armeenias

1890-ndail aastail. Sultanile osutus teatavaks toeks sõprus Saksamaaga, kes XIX saj. lõpust alates püüdis Türgimaal laiendada oma majanduslikku ja poliitilist mõju. A. 1897 tõtsid Kreeta saarel asuvad kreeklased mässu, nõudes ühinemist Kreekamaaga. Kreeka kuulutas sõja Türgile, ent sai lüüa ja kaotas isegi osa oma senisest territooriumist. Suurriikide otsusel anti Kreetale siiski laialdane autonoomia. Suurimaks rahutuste koldeks kujunes seejärel Makedoonia, kus vastuolule türklaste ja kristlaste vahel lisandusid viimaste omavahe- lised rahvuslikud lahkhelid. Makedoonia mässude pu- hul segasid end suurriigid XX saj. algul vahele, aga saavutasid sul- tanilt ainult ebamääraseid reformilubadusi.

Kolmikliit ja Prantsuse-Vene liit. Berliini kongressi tähtsamaid tagajärgi oli vahekorra halvenemine Saksa ja Vene vahel: viimane süüdistas Bismarcki Austria huvide järjekindlas ja sihilikus toetami- ses. Seetõttu lagunes Kolmekeisriliit, kuna Saksamaa koostöö Austriaga muutus veelgi tihedamaks. A. 1879 sõlmiti Saksa- Austria kaksikliit, mille järgi lepinguosalised kohustusid teineteist toetama Vene kallaletungi puhul. Kolme aasta pärast laienes see defensiivliit kolmikliiduks Itaalia juurde- tuleku tõttu. Itaalia oli sattunud vastuollu Prantsusmaaga, kui see oli liidendanud Tuneesia, mida itaallased pidasid oma loomu- likuks asustusalaks. Bismarckil õnnestus kolme keisri koos- tööd veel kord uuendada a. 1881, kui Venel oli tekkinud konf- likt Inglismaaga Kesk-Aasia alade pärast. Huvide vastuolu tõttu Austriaga Balkani küsimuses loobus Venemaa a. 1887 siiski sellisest koostööst. Kartes Vene lähenemist Prantsusmaale, sõlmis Bismarck nüüd nn. seljataguse kindlustamise lepingu Venega, kelle Balkani-poliitikat Saksa kohustus teatavais piires dip- lomaatiliselt toetama. Bismarcki lahkumise järel a. 1890 ei uuen- danud keiser Wilhelm II seda lepingut, mis oli vastuolus kolmik- liidu mõttega.

Nüüd järgnenud jähnemist Saksa ja Vene vahel kasutas Prantsusmaa, kes oli juba varem teinud katseid pääseda iso- leeritud seisundist lähenemise teel Venele. Ta võimaldas viimasele oma rahaturul erakordselt suuri laene, mille tõttu nende maade vahel tekkisid tihedad majanduslikud sidemed.

Alles suurte kõhklemiste järel nõustus Vene keiser Aleksander III lähenema vabariiklikule Prantsusmaale ka poliitiliselt. Selleks aitasid muuseas kaasa sõjalaevastikkude vastastikused külaskäigud. A. 1891 kohustusid Vene- ja Prantsusmaa kooskõlastama oma tegevust üldist rahu ohustavais küsimustes. A. 1894 jõustunud salajase sõjalise konventsiooni järgi lubati teineteist sõjaliselt toetada juhtumil, kui Saksamaa tungiks kallale ühele lepinguosalisele, ja pidada rahuajalgi kontakti kindralstaapide kaudu. Prantsuse-Vene liit tugevdas olulist Prantsusmaa seisundit ja restaureeris tasakaalu Euroopa mandril.

Haagi rahukonverentsid. Euroopa mandririikide koondumine kahte rindesse, sõjavägede suurenemine ja relvastuse täiendamine tekitasid tõsist kartust üldise sõja ees. Seepärast hakati otsima teid rahu kindlustamiseks. Vene keiser Nikolai II algatusel kutsuti selleks a. 1899 kokku Haagi konverents, mille tulemused olid aga üsna väikesed. Riikidevaheliste konfliktide lahendamiseks loodi Haagis tegutsev Rahvusvaheline Vahekohus. Sellel polnud siiski olulist tähtsust, sest vahekohtu poole pöördumisel jäi riikidele täielik vabadus. Ka II Haagi konverents a. 1907 ei andnud tõhusamaid tagajärgi. Kavatsused vahekohtu sunduslikuks teha ja püüded relvastust piirata nurjusid riikide vastastikuse umbusalduse tõttu. Nende konverentside teistelgi otsustel, mis taotlesid sõja humaniseerimist ja kindlate rahvusvaheliste normide kehtimapanekut sõjapidamise kohta, ei olnud, nagu hiljem selgus, eriti suurt tähendust.

TÄHTSAMATE RIIKIDE SISEARENG IMPERIALISMI AJASTUL.

Saksa keisririik.

Bismarcki koostöö rahvusvabameelsetega. Saksa keisririigis säilitas Preisimaa juhtiva koha. Ta kuningas kutsus Saksa keisrina valitsusse eeskätt preislasi ja juhatas liidunõukogu tegevust. Preisi bürokraatlik ja militaristlik traditsioon kujunes seetõttu Saksa keisririigis domineerivaks. Ligemale kahekümne aasta jooksul (1871—90) püsis riigikantsleri kohal Bismarck, kes ühtlasi toimis Preisi peaministrina. Kuigi Saksamaal puudus parlamentaarne kord

ja kantsler temast sõltuvate riigisekretäridega polnud vastutav riigipäeva ees, pidi valitsus siiski toetuma riigipäeva enamusele, et oma soovide kohaselt läbi viia uusi seadusi ja eelarvet. Sõlmides koostööd kord ühe, kord teise erakonnaga, nii nagu see igal antud momendil oli sobivaim, suutis Bismarck üsna iseseisvalt teostada oma poliitilisi eesmärke.

Alguses toetus ta peamiselt rahvusvabameelseile, kes taotlesid parlamentaarset režiimi, vabakaubandust ja kiriku mõju vähendamist. Koostöös nendega alandas Bismarck kaitsetolle, finantseeris tööstust, kaotas mõisaomanikkude kohtu- ja poliitseiõigused ja ühtlustas Saksa rahasüsteemi. Rahvusvabameelsed toetasid kantsleri kirikupoliitikat, mille tagajärjel tekkis nn. kultuurivõitlus (Kulturkampf).

Katoliku kirik omas suurt mõju oma kogudustes, kus talle kuulus järelevalve perekonnaelu, kõlbluse ja rahvahariduse järele. Vaimulikud allusid kõigis asjus paavsti korraldustele. Riigipäeval moodustasid katoliiklased oma erakonna, katoliikliku tsentrumi, kes kaitses osariikide õigusi Preisi ülevõimu vastu. Katoliku kiriku eesõigustatud seisundi vastu algas Bismarck ägedat võitlust. Nn. maiseadustega (1873—75) tunnustati vaimulikud riigiametnikeks ja pidid sooritama vastavad eksamid. Vaimulikud ordud suleti ja jesuiitide tegevus Saksamaal keelati. Seati sisse kodanlik abielu ja kaotati vaimulikkude järelevalve koolides. Raskete karistuste ähvardusel keelati vaimulikel teha poliitilist kihutustööd. Katoliku vaimulikud piiskoppidega eesotsas ei tunnustanud neid seadusi, hoolimata riiklikust survest. Kogudused jäid samuti kindlaks oma vastupanus. Valimistel sai katoliiklik tsentrum kohti juurde ja muutus riigipäeva suurimaks rühmaks. Bismarck, kes alguses oli hoobelnud, et ta „Kanossasse ei lähe“, oli lõpuks sunnitud otsima kokkulepet uue paavsti Leo XIII-ga ja tühistama rea vastavaid seadusi. Siiski säilisid mõned üsna tähtsad reformid, näit. kodanlik abielu, riiklik järelevalve koolide üle ja jesuiitide tegevuse keeld.

Bismarcki koostöö konservatiividega ja tsentrumiga. 1870-ndate aastate lõpul muutis Bismarck üldse oma poliitilist kurssi, loobus koostööst rahvusvabameelsetega ja toetus siitpeale konservatiividele ning katoliiklikule tsentrumile.

Ta hülgas nüüd vabakaubanduse põhimõtte, mis osutus kahjulikuks rauatööstureile, eriti aga maaomanikele odava välisvilja sisseveo tõttu. Nende kihtide huvides üritatud protektsionistlik tollipoliitika pidi ühtlasi suurendama riigi sissetulekuid ja tegema ta majanduslikult vähem sõltuvaks osariikidest. Eeskätt vajab aga Bismarck tsentrumi toetust selleks, et sotsialistide vastu kehtima panna survevahendeid, millega rahvusvabameelset ei olnud nõustunud.

Tööliste poliitilist organiseerimist alustas Saksamaal juudi soost õpetlane ja publitsist Lassalle, kes rajas Preisi põhikorra-konfliktliki ajal a. 1863 demokraatlikkude ja sotsialistlikkude püüetega Üldise Saksa Töölisühingu. Ta varase surma järel pääses enam mõjule marksistlik suund, kes kutsus ellu sotsiaaldemokraatliku töölispartei Bebeli ja Liebknechti juhtimisel. Gotha kongressil (a. 1875) ühinesid mõlemad parteid ühise programmi alusel. Sotsiaaldemokraatide mõju tööliiskonnas kasvas kiiresti: 1877. a. valimistel said nad riigipäeval juba kaksteist kohta. Nähes sotsialistide püüdeis ühiskonnale ohtlikke tendentse kavatses Bismarck nende kihundust pidurdada trükivabaduse kitsendamisega, ent vastav eelnõu lükati rahvusvabameelsete häältega tagasi. Keiser Wilhelm I vastu üritatud kahe atentaadi järel, millesse sotsialistlik erakond polnud segatud, nõudis Bismarck karne survevahendeid sotsialistide vastu. Kui riigipäeva enamus sellega ei nõustunud, saadeti riigipäev laiali. Uued valimised andsid suure enamuse konservatiividele ja tsentrumile (a. 1878). Neile toetudes viis Bismarck nn. sotsialistideseaduse läbi. Sotsialistlikud ühingud ja koosolekud keelati ning ajalehed suleti; umbes paarsada juhtivat tegelast vangistati või saadeti tähtsamaist keskustest välja.

Siiski tunnustas Bismarck tööliste olukorra parandamise vajadust; ainult pidi see toimuma riigivõimu algatusel ja seaduslikul teel. Sellist sotsiaalpoliitikat pooldasid ka konservatiivid ja eriti tsentrum, kelle ridades oli rohkesti kato-liiklikkude tööliste esindajaid. Samas suunas avaldasid mõju kristlik-sotsiaalsed liikumised, mis olid tekkinud nii katoliku kui protestantliku kiriku vaimulikkude algatusel. Alates aastast 1883 teostati Saksamaal rida sotsiaalseadusi,

millega pandi kehtima kindlustus haiguste ja õnnetusjuhtumite, vanaduse ja invaliidisuse puhuks. Mõne aja jooksul oli saksa sotsiaalkindlustus täielikum kui üheski teises Euroopa riigis. Siiski ei suudetud selliste vahenditega sotsialismi levimisele piiri panna. Sotsialistid jätkasid oma kihutustööd salaja ja nende ajalehed ilmusid välismaal, eriti Šveitsis. Sotsialistideseaduse kehtimise ajal (1878—90) tõusis riigipäeva valimistel sotsiaaldemokraatlikule erakonnale antud häälte arv umbes viiekordseks.

Wilhelm II režiim. Peale Wilhelm I surma ja ta poja Friedrich I kolmekuulist valitsemist tõusis a. 1888 troonile viimase poeg Wilhelm II. Olles kõrgel arvamusel valitsejavõimu tähtsusest ei tahtnud Wilhelm II leppida sellise tagasihoidliku osaga nagu Wilhelm I. Seetõttu tekkis tal varsti konflikt Bismarckiga, kes oli harjunud asju iseseisvalt otsustama. Bismarck pidi a. 1890 ametist lahkuma ja tegi siitpeale ajakirjanduse ja muu kaudu Wilhelm II poliitikale teravat opositsiooni. Wilhelm II hakkas aga „ise enda kantsleriks“ ja püüdis järgnevaile kantslereile oma tahet peale suruda. Neist osutas suuremat iseseisvust ainult Bülow, kes toimis kantslerina 1900—09. Seda tähtsat osa, mis keiser oli endale võtnud, ei õigustanud ta isiklikud võimed kuidagi. Ta oli kergesti süttiv, impulsiivne ja sageli tasakaalutu ning harrastas suuri kavatsusi, ilma et oleks suutnud nende teostamisel vajalikul määral arvestada reaalseid olukordi.

Wilhelm II sisepoliitika arenes üldiselt senises suunas, kusjuures valitsuse toetajaks riigipäeval oli konservatiividest ja tsentrumist koosnev enamus. Alguses kaldus keiser teatavasse liberalismi: kaotati sotsialistideseadus ja pöörduiti tagasi vabakaubandusele. Mõne aasta pärast asuti aga uuesti proteksionismiteele. Valitsust toetavad konservatiivid moodustasid nn. agrarlaste rühma. Nende survele seati XX saj. algul sisse kõrged viljatollid, et tõsta Saksa põllundust ja ühtlasi pidurdada Saksamaa liiga ühekülgset industrialiseerumist. Järjekindlusetu oli Wilhelm II poliitika ka töölisküsimuses. Algul oli ta tööliste huvidele heatahtlik, hakkas aga varsti rakendama survevahendeid. Uuendatud sotsiaaldemokraatlik partei võttis omaks rangelt marksistliku Erfurti programmi (a. 1891). Parteis tekkis siiski mõõdukas revisionistlik suund, kes

pooldas reaalspoliitikat ega tunnustanud Marxi õpetust täies ulatuses. Sotsialistlik partei kasvas järjekindlalt, kuni ta Maailmasõja eel tõusis suurimaks riigipäeva erakonnaks. Seejuures kaotas ta järjest enam oma revolutsioonilise mentaliteedi ja hakkas taotlema oma eesmärgedega liberaalse evolutsiooni teel.

Erilist rõhku pani Wilhelm II Saksa sõjavägede arendamisele. Maaväge suurendati korduvalt ja sõjaväele määratud summad riigieelarves aina kasvasid. Oma tähtsaimat ülesannet nägi keiser tuueva sõjalaevastiku ehitamises, mis alal ta peamiseks abiliseks oli admiral Tirpitz. A. 1898 asuti teostama suurt laevastikuprogrammi, et Inglise merejõududele järele jõuda. Hoolimata Inglismaal tekkinud ärevusest kiirendati hiljem veelgi selle programmi teostamise tempot.

Majanduslik arenemine. Saksa keisririigi ajal hakkas tööstus väga kiirel sammul arenema. Põllunduslikust riigist muutus Saksamaa mõne aastakümne jooksul suuremaks tööstusriigiks, mis võistles Inglismaaga ja P.-A. Ühendriikidega. Maailmasõja eel oli ta maailmas oma kivisöötoodangult kolmas, raua- ja terasetoodangult teine ja mõnel alal, nagu keemia- ja värvitööstuses, oli ta jõudnud juba esimesele kohale. Tööstuse hoogsat arenemist soodustas rahvaarvu kiire kasvamine, mille tõttu tööjõudu oli rohkesti. Ka leidis Saksamaal rikkalikult maapõuevarasid, näit. kivisütt ja rauda. Saksa rahvas omas pealegi suuri võimeid teaduslike uurimistulemuste tehnilisel rakendamisel ja käitiste otstarbekohasel organiseerimisel. Rööbiti tööstuse arenemisega tegi ka Saksa kaubandus suuri edusamme: 1880. ja 1910. aasta vahel tõusis kaubanduslik läbikäik umbes kolmekordseks. Saksa kaubad võistlesid edukalt Inglise, Prantsuse jt. omadega kõigis maailmajagudes, isegi teiste maade siseturul, kuhu neil oli võimalik pääseda vaba-kaubanduse või madalate tollitariifide ning oma suhtelise odavuse tõttu. Seejuures kasutati välisturgudele saadetavate kaupade hinna erakordset alandamist, nn. dumpingut, mille kahjud pidid tasuma kõrgemad siseturu-hinnad.

Koloniaalpoliitika. Tööstusriigina püüdis Saksamaa hankida endale asumaid, milleks oli säilinud aga üsna vähe võimalusi. Bismarck oli asumaade vajalikkusse suhtunud skeptiliselt, nii et esime-

sed üritused sel alal toimusid eraalgatusel. 1880-ndail aastail võeti siiski Aafrikas eraalgatusel loodud asumaad riigile üle, nimelt Togo, Kamerun, Saksa Edela-Aafrika ja Saksa Ida-Aafrika. XIX saj. lõpul omandas Saksamaa mõningad saared Vaikses ookeanis, nagu Karoliini ja Mariaani saarestikud, osa Samoa ja Uus-Guinea saartest. Kaubanduslikult tähtis oli Kiaotšou ja selle ümbruse rentimine Hiinalt (a. 1898). Üldiselt oli Saksa asumaadel võrdlemisi väike väärtus ega sobinud nad asundamiseks eurooplastele.

Majanduslikult ja poliitiliselt tähtsaks ürituseks oli Saksa mõju sissetung Türgimaale. Omandades kontsessioone raudteede ehitamiseks, maapõuevarade eksploateerimiseks jne., muutus Türgi Eel-Aasia üha enam Saksa majandusalaks. Poliitiliselt oli suur tähtsus nn. Bagdadi raudteel, mida ehitati peamiselt Saksa kapitaliga ja mis pidi ühendama Konstantinoopoliit Pärsia lahega. Sellest kartis eriti Inglismaa hädaohtu oma võimule Indias. Inglis- ja Prantsusmaa protestide mõjul jäigi selle raudtee ehitamine enne Maailmasõda lõpule viimata.

Saksa natsionalism. Saksamaa võimas positsioon maailmas ja ta suur sõjaline jõud soodustasid saksa rahvusliku iseteadvuse hoogsat tõusu. Levisid vaated, mille järgi saksa rahvas pidi juba oma tõulisteltomadustelt olema kõrgeima kvaliteediga ning seega määratud teisi juhtima; sakslaste suurem tublidus ja väärtus pidid avalduma jõulises võitluses oma vastastega. Üldiselt esines saksa rahval tunne, et Saksamaale kuuluv osa maailmast on väike ja kitsas võrreldult teiste suurriikide omaga. Seetõttu oli saksa natsionalism eriti aktiivne ja sõjakas.

Natsionalismi mõju ilmses ka Saksa riigi suhtumises oma vähemusrahvustesse, keda püüti järjekindlalt saksastada. Eriti karme vahendeid tarvitati poolakate suhtes; võõrandati isegi nende maid edasiandmiseks saksa kolonistidele. Siiski suurenes poola element Preisimaal ja sai domineerivaks ka Ülem-Sileesias, kus ta varem oli olnud üsna nõrk. Elsass ja Lotring, nn. riigimaad, mis allusid otseselt Saksa riigi valitsusele, jäid truuks oma opositsioonilisele hoiakule Saksa riigi suhtes. Saksastamispuüded ei andnud siingi positiivseid tulemusi.

III vabariik Prantsusmaal.

Thiers'i valitsus ja Pariisi kommuun. Peale vaerahu sõlmimist sakslastega astus Bordeaux's kokku rahvuskogu (12. veebruaril 1871). Ta kutsus täidesaatva võimu peaks mõõduka vabariiklase Thiers'i. Riik oli väga raskes seisundis, mida omakorda veelgi raskendas Pariisi kommuuni mäss. Pariisi rahvastikus, eriti rahvuskaardis, kes oli linna kaitsemisest agarasti osa võtnud, tekitasid alandavad vaerahutingimused suurt ärevust. Kui rahvuskogu pani seisku palgamaksmise rahvuskaartlastele ja lõpetas üüri- ning võlamoratooriumi, mis oli piiramise ajal kehtinud, puhkesid pealinna kibestunud rahvastikus rahutused. Osalt olid need ajendatud kartusest, et Versailles'sse siirdunud rahvuskogu, kus enamuses olid monarhistid, jälle restaureerib monarhia. Mässulised, kelle tegevuses puudusid kindlamad eesmärgid, kuulutasid märtsis 1871 Pariisi autonoomseks kommuuniks ja kutsusid teisigi linnu üles samas mõttes tegutsema. Sellega oleks Prantsusmaa muutunud mingiks autonoomsete kommuunide föderatsiooniks. Peale mõne erandi ei reageerinud maa siiski sellele üleskutsele. Peamiselt Saksast tagasipöördunud sõjavangidest moodustas Thiers'i valitsus regulaarväe, kes Mac-Mahon'i juhatusel asus võitluses kommunaaridega. Enam kui nädala kestnud verises tänavvõitluses vallutas Mac-Mahon Pariisi, mis sai seejuures rängalt kannatada. Ellujäänud kommunaaridest vangistati või saadeti asumisele üle kümne tuhande isiku.

Ületanud selle sisekriisi, lahendas Thiers'i valitsus õnnelikult rea tungivaid ülesandeid. Siselaenudest saadud summadega tasus ta Saksale enne tähtaega kontributsiooni, mille järel Prantsusmaa vabanes Saksa okupatsioonivägedest. Sõjajõudude suurendamiseks seati sisse üldine väeteenistus (a. 1872).

Vabariikliku põhikorra tekkimine. Et rahvuskogu enamik pooldas monarhia restaureerimist, astus Thiers a. 1873 presidendi kohalt tagasi. Ta asemele valiti monarhistliku meelsusega Mac-Mahon. Siiski nurjus monarhia restaureerimine, sest selle pooldajate vahel puudus üksmeel. Legitimistide ja orleanistide kokkuleppekandidaat Chambord'i krahv ei nõustunud troonile asuma kolmevärvilise revolutsioonilipu all, mil-

lest aga orleanistid ei loobunud. Lõpuks läks väikese enamusega rahvuskogus läbi otsus, mille järgi riigipeana pidi edaspidi tegutsema president. Sellega säilis sõja ajal ajutisena tekkinud vabariiklik põhikord.

1875. a. vastuvõetud põhiseaduse järgi kuulus seadusandlik võim kahekojalisele parlamendile. Saadikutekoda valiti neljaks aastaks üldise valimisõiguse põhjal, kuna senat koosnes omavalitsuste juures moodustatavate valimiskollegiumide poolt üheksaks aastaks valitavaist liikmeist. Täidesaatev võim anti presidendile, kes valiti seitsmeks aastaks mõlema koja ühisel istungil. President kutsub ametisse vastutava valitsuse ning omab õigust senati nõusolekul saadikutekoda laiali saata.

Monarhistid ei loobunud siiski kuningriigi restaureerimise mõttest. A. 1877 moodustas Mac-Mahon monarhistliku valitsuse ja saatis saadikutekoja laiali, lootes uutel valimistel monarhistlikku enamust. Kui see lootus nurjus, oli ta sunnitud uuesti valitsusse kutsuma vabariiklased. A. 1879 lahkus ta presidendi kohalt ja uueks presidendiks valiti kindel vabariiklane Grévy.

Oportunistid võimul. Siitpeale jäid vabariiklased püsivalt võimule, ent monarhistide mõju polnud veelgi murtud. Parlamendis olid nad küll vähemuses, kuid aristokraatlikes ringes, rikka kodanluse, vaimulikkude, kõrgemate ametnikkude ja ohvitseride seas leidis neil arvukaid pooldajaid. Vabariiklaste seas kujunes varsti rohkesti rühmitisi. Erakondade rohkuse tagajärjel vahetusid valitsused sageli ja tekkisid sisepoliitilised kriisid. Paarikümne aasta jooksul püsisid juhtival kohal mõõdukad vabariiklased, nn. oportunistid, kes piirdusid vaid hädavajalikkude reformidega. Nende väljapaistvamaid tegelasi olid alguses Gambetta ja Ferry. Vabariikliku korra kindlustamiseks pidasid nad võitlust klerikaalidega, kelle suurt mõju rahvahulkadele kasutasid monarhistid. Ferry valitsus keelas jesuiitide tegevuse, võimaldas vaimulikel kongregatsioonidel õpetust anda ainult eriloal. Ühtlasi teostati (a. 1882) ilmalik ja sunduslik algharidus. Avalikes

koolides asendati usuõpetus moraali- ja kodanikuõpetusega.

Alates 1885. aastast kuni sajandi lõpuni häirisid Prantsuse poliitilist elu sisekriisid, mis puhuti muutusid ohtlikuks vabariiklule korrale. Esimese neist ajendas kindral Boulanger, kes oli revanšiidide õhutamisega võitnud sõjaväes ja rahva seas suure poolehoidu. Ta ümber koondusid natsionalistid, kes moodustasid patriootide liiga, ja monarhistid, kes lootsid ta abil vabariikliku korra kukutada. Sisepoliitika alal nõudis Boulanger uue asutava kogu kokkukutsumist põhikorra revideerimiseks. Kui ta sõjaministrina oli ajanud teravaks vahekorra Saksaga, sunniti ta a. 1887 valitsusest lahkuma. Ta ei julgenud üritada riigipööret, vaid põgenes valitsuse algatatud kohtuprotsessi eest paari aasta pärast välismaale. Seejärel rauges liikumine kiiresti. Paar aastat hiljem tekitas suurt ärevust Panama skandaal. Panama kanali ehitamiseks moodustatud ühing oli pankrotti jäänud ja aktsiaomanikud suurt kahju saanud. Kohtuprotsessil selgus, et seda kokkuvarisevat ettevõtet olid toetanud paljud rahvasaadikud ja isegi mõned valitsuseliikmed suurte altkäemaksude eest. See kõigutas vabariigi prestiiži ja lõi soodsa pinna tema vastaseks kihutustööks. Sajandi lõpul sagenesid ühtlasi anarhistide poolt teostatavad terroristlikud aktid, mille ohvriks langes isegi president Carnot (a. 1894). Nende sündmuste mõjul võtsid oportunistid parempoolsema suuna ja lähenesid klerikaalidele, kes omalt poolt loobusid Leo XIII soovil põhimõttelisest opositsioonist vabariikliku korra vastu.

Radikaalide võimutsemine. Uue pöörde tõi sisepoliitikasse Dreyfus'i protsess. Juudi soost ohvitser Dreyfus oli mõistetud eluaegsele sunnitööle riigi reetmise pärast. Paljud oletasid aga õigusega valesüüdistust Dreyfus'i kui juudi ja vabariiklase vastu ja nõudsid protsessi revideerimist. Kirjanik Zola süüdistas avalikus kirjas valitsust õiguse rikkumises. Nii vallandus poliitiline kriis, kus ühel pool asusid vasempoolsed ringkonnad, moodustades inimese ja kodaniku õiguste liiga, teisel poolel aga natsionalistid ja monarhistid patriootide liigaga. Äärmiselt ärevas olukorras moodustas Waldeck-Rousseau a. 1899

vabariigi kaitse valitsuse kõigi vasempoolsete erakondade esin-dajaist. Seega tõusid juhtivale kohale vasempoolsed vabariikla-sed — r a d i k a a l i d, kes teostasid ulatuslikumaid reforme, osalt sotsialistidegi toetusel.

Radikaalid alustasid uut võitlust klerikaalidega, keda nad pidasid peamisiks rojalistliku meelsuse levitajaks. Nüüd keelati muuseas kongregatsioonidel õpetamine täielikult ja laste saatmine avalikesse koolidesse tehti sunduslikuks (a. 1904). Kuigi vastavad seadused tekitasid rahva seas ärevust, nii et nende elluviimisel tuli rakendada isegi sõjalist jõudu, otsus-tati astuda viimanegi samm ja teostada kiriku lahutamine riigist (a. 1905). Riik loobus kiriku ülalpidamisest ja vaimulik-kudele palga maksmisest, mis jäi usuühingute eraasjaks. Ki-riku varandused tunnustati riigi, resp. omavalitsuste omandiks, jäeti aga kogudustele tasuta kasutamiseks. Katoliku kirik kaotas seega oma eesõigustatud seisundi riigis, sai aga ühtlasi riigivõi-must täiesti sõltumatuks ja allus ainult paavstile. Samuti püüdis valitsus muuta sõjaväe juhtivat koosseisu, puhastades seda rojalistliku meelsusega isikuist, kes asendati vabariiklastega. Drey-fus'i protsess võeti revideerimisele ja Dreyfus tunnustati süütuks. Ühtlasi teostati üldise väeteenistuse põhimõtte täielikult (a. 1905), keelates teha erandeid sellest põhimõttest, ja pandi (a. 1913) alalise sõjaväe suurendamiseks kehtima kolmeaas-tane väeteenistus senise kaheaastase asemel.

Majandus- ja sotsiaalolud. Prantsuse majanduslik arenemine toimus aeglasemalt kui Saksamaal. Ka Prantsuse tööstus tegi märgatavaid edusamme: tekkisid mitmed uued tööstuskeskused ja vabrikutööliste arv osutas tõusutendentsi. Ent samal ajal edenes põllundus, eriti aiandus. Nii ei muutunud Prantsusmaa puhta-kujuliseks tööstusriigiks, vaid tööstus ja põllundus säilitasid oma-vahel tasakaalu. Kaubanduspoliitikas siirdus Prant-susmaa XIX saj. lõpul uuesti protektsionismile, mis osutus vajalikuks Inglise ja Saksa tööstustoodete ja samuti Vene ning Ameerika odava vilja sissetungi tõttu.

Sellise majandusliku arenemise tähtsamaid põhjusi oli rah-vaarvu vähenemine juurdekasv. Ajavahemikul 1871—1914

suurenes prantsuse rahvaarv ainult kolme miljoni võrra (36-lt 39-le miljonile). Et sündimus seejuures pidevalt vähenes, kujunes selline nähtus otse riiklikuks hädaohuks. Näit. Saksa rahvaarv, mis 1870. a. oli Prantsuse omaga umbes võrdne, ületas selle maailmasõja eel enam kui poolteisekordselt. Sellest tingitud tööjõu vähesus pidurdas tööstuse arenemist; samas suunas avaldas mõju ka prantsuse kapitaliomanikkude vähenenud ettevõtlikkus. Eelistati raha paigutamist hoiusummadesse, mille tagajärjel Prantsusmaa osutus sel ajastul rikkaimaks maaks oma laenukapitali poolest.

Üldise jõukuse tõusu tagajärjel ei omandanud ka töölisküsimus eriti akuutset ilmet. Kui töölised 1884. a. said ühingute asutamise täieliku vabaduse, hakkasid nad asutama kutseühinguid, nn. sündikaate, kes rajasid omavahelise üleriikliku organisatsiooni. Tundes oma jõudu hakkasid sündikalistid taotlema ka poliitilisi eesmärke; nad jagunesid legaalselt võitlust pooldavaiks reformistideks ja jõuvahendeid, nagu üldstreiki, harrastavaiks revolutsionäärideks. Ka sotsialistlik liikumine, mis kommunaaride mässu summutamise järel oli peaaegu täiesti raugenud, algas sajandi viimaseil aastakümneil uuesti. Marksismi mõju ei olnud siin nii domineeriv kui Saksamaal; üldse osutasid prantsuse sotsialistid suuremat mõõdukust kui saksa sotsiaaldemokraadid. Radikaalide valitsuse ajal hakkasid nad isegi riigi valitsemisest aktiivselt osa võtma. Esimene sotsialistlik minister Millerand (aastast 1899) viis osaliselt läbi kümnetunnise tööpäeva ja asutas nn. töönoukogu, mis hiljem muudeti tööministeeriumiks.

Koloniaalpoliitika. Asumaadepoliitika alal osutas III vabariik suurt aktiivsust, nii et Prantsusmaa tõusis nüüd teiseks suureks koloniaalriigiks Inglismaa kõrval. Asumaade vallutamisele juhtis teda osalt võitlust tööstustoodete turgude pärast, osalt poliitiline ettenägelikkus, mis püüdis kasutada soodsaid võimalusi, enne kui teised riigid ette jõuavad. Nii omandati Tuneesia (a. 1881), Maroko (a. 1912), Lääne-Sudaan, Nigeeria, Põhja-Kongo ja Madagaskar Aafrikas, Annam ja Tongking Kaug-Aasias. Prantsuse tähtsaimaks

võistlejaks koloniaalpoliitika alal oli alguses Inglismaa, kellega tal 1880-ndail aastail tekkis pidev terav konflikt Egiptuse pärast. A. 1898 puhkes mõlema riigi vahel Fašoda konflikt. Prantsuse sõjaline ekspeditsioon oli okupeerinud Fašoda Niiluse ülemjooksul, mis ala inglased pidasid oma mõjupiirkonnaks. Lord Kitcheneri juhtimisel saabunud Inglise väed nõudsid, et prantslased siit lahkuksid. Ahvardas puhkeda sõda, mis lõpuks siiski välditi Prantsusmaa loobumisega nõudlusest Ida-Sudaani kohta. Nüüd toimus varsti Inglis-Prantsuse lähenemine, mille järel Prantsusmaal tekkis koloniaalpoliitilisi tülisid Saksa maa aga.

Austria-Ungari.

Austria siseolud. Habsburgide monarhia muutmine dualistlikuks Austria-Ungariks ei lahendanud rahuldavalt ta rahvuste probleemi, sest mõlemas riigiosas jäid opositsiooni slaavi rahvad. Austria osas nõudsid tšehhid endile riigis samasugust seisundit, kui oli ungarlastel. Keiser Franz Joseph tunnustas a. 1871 autonoomset „Böömi kuningriiki“, tühistas aga varsti sakslaste ja ungarlaste protesti tõttu tšehhidele antud „põhikorraldused“. Võitlused tugevat keskvoimu pooldavate tsentralistide ja rahvaste autonoomiat nõudvate föderalistide vahel kestsid kaksikmonarhias edasi. Föderalistliku kallakuga Taafe valitsus (1879—93) tegi tšehhidele teatavaid mõõndusi: tšehhi keel tunnustati Böömimaal ametlikuks keeleks võrdselt saksa keelega ja Prahas asutati Saksa ülikooli kõrvale tšehhi ülikool. Noor-tšehhi partei nõudis aga kindlasti iseseisvat kuningriiki ja tülid sakslaste ja tšehhide vahel ei vaibunud. 1913. a. tühistati ajutiselt Böömimaa autonoomsed õigused.

Austria keskvalitsus teostas ka mõningaid reforme liberaalses ja demokraatlikus vaimus. Kaotati katoliku kiriku eesõigused ja vabastati koolid vaimulikkude järelevalve alt. A. 1907 pandi riiginõukogu valimistel kehtima üldine valimisõigus, mille tagajärjel kasvas sotsialistide ja kristlike sotsialistide esindus. Rahvuslike ja poliitiliste rühmitiste suure arvu tõttu oli riiginõukogu koosseis kirju ja ta töövõime

piiratud. Oma nõuete läbisurumiseks tarvitasid rühmad sageli obstruktsiooni. Seetõttu säilis Austrias parlamentliku korra sildi all tegelikult keiserlik absolutism.

Ungari ja ta vahekord Austriaga. Ungari oli ühtlasema rahvastikuga ja seesmiselt tugevam; ta keskvalitsuses ja riigipäeval kuulus ülevõim täielikult ungarlastele. Siiski muutus rahvuste probleem siingi järjest teravamaks. Aktiivseimad vähemusrahvustest olid kroaadid, kes omasid autonoomiat oma bán'iga ja maapäevaga, taotlesid aga ikkagi iseseisvat Kroaatiat riiki. Ka slovakiid, serblased ja rumeenlased hakkasid aja jooksul nõudma rahvuslikke õigusi. Ungari valitsus püüdis vähemusrahvusi madjariseerida ja tegi ungari keele kui ametliku keele õpetamise kõigis kooles sunduslikuks. Vähemusrahvused hakkasid nõudma üldist valimisõigust, et saavutada suuremat mõju riigipäeval. Ühtlasi arenesid serblaste ja rumeenlaste hulgas separatistlikud püüded. Ungari valitsemiskorralduses kujunes tõeline parlamentarism, kus juhtivat osa etendas mõjuvõimas aadel. Pikemat aega püsis valitsuse eesotsas liberaalide juht Kálmán Tisza (1875—90).

Oma suurema seesmise ühtluse ja tugevuse tõttu etendas Ungari kaksikmonarhia üldpoliitikas harilikult kaaluvamat osa. Pikemat aega juhtis riigi välispoliitikat ungarlane Andrássy (1871—79). Siiski omandas siin suure mõju iseseisvuspartei, kes taotles Austria ja Ungari vahekorra kujundamist lihtsa personaaluniooni alusel. Nende püüete vastu astus energiliselt välja István Tisza, Ungari väljapaistvaim riigimees Maailmasõja eel. Tema poolt a. 1912 teostatud sõjaväereform säilitas Austria-Ungari sõjaväe ühtluse. Valitsuse juhina pidas Tisza kinni madjarite eesõigustest ega pooldanud üldist valimisõigust.

Austria-Ungari välispoliitika. Rahvuslike vastuolude ja keskvoimu nõrkuse tagajärjel muutus Austria-Ungari püsimine senisel kujul järjest küsitavamaks. Troonipärija Franz Ferdinand pooldas riigi ümberkorraldamist rahvusliku autonoomia alusel, kuid Franz Joseph pidas senisest põhikorrast kramplikult kinni. Seesmise nõrkuse tulemuseks oli riigi jõuetus välispoliitikas. Ta ainuke iseseisev välispoliitiline huvi oli juhitud võimu

laiendamisele ja säilitamisele Balkanil. Selles suunas juhtisid teda ajaloolised traditsioonid ja püüe säilitada monarhia prestiiži lõunaslaavi rahvaste separatismi mahasurumise kaudu. A. 1908 annekteeris ta Bosnia ja Hertsegoviina, mis olid ta okupatsiooni all Berliini kongressist saadik.

Itaalia kuningriik.

Poliitilise elu arenemine. Itaalia kuningriik oli tekkinud mitmest erineva rahvastikuga, kommetega ja seadustega osast. Ühtlase haldus- ja õiguskorra teostamine valmistas siin kaua raskusi. Eriti ei suutnud Lõuna- ja Kesk-Itaalia segaste oludega harjunud ja harimata rahvastik kohaneda uue korraga. Pikemat aega tuli võidelda endistest aegadest säilinud salaühingutega. Suuri raskusi tegi valitsusele vastuolu katoliku kirikuga. Paavst keelas katoliiklastel aktiivse osavõtu poliitilisest elust, isegi parlamendivalimistest. Hiljem, 1905. aastast alates soovitasid paavstid katoliiklastele vastupidi — poliitilist aktiivsust; seetõttu tekkis opositsiooniline klerikaalide partei. Mõnikord rakendasid liberaalsed ministrid, nagu Crispi (1887—96), kiriku vastu survevahendeid. Paljud kloostrid suleti ja nende varandused võõrandati; vaimulikud seminarid seati riigi järelevalve alla; sõjaväeteenistuse kohustus pandi kehtima ka vaimulikkude kohta.

Põhiseaduse järgi kehtiva parlamentaarse korraga ei suutnud itaalia rahvas kohaneda. Saadikutekoja valimised toimusid alguses kõrge varandusliku tsensuse alusel. Hiljem seda alandati ja 1913. a. viidi ellu üldine valimisõigus. Rahvas osutas aga, osalt kiriku mõjul, valimiste vastu äärmist passiivsust. Rahvasaadikud võtsid omakorda väga korratult osa parlamendi tööst. Ebastabiilse koosseisuga parlamendirühmitised kujunesid harilikult üksikute isikute ümber, kes nende kaudu püüdsid riigielus mõjule pääseda. Et seejuures oli võimalik mõjutada rahvasaadikuid ka äraostmise teel, kujunes valitsuse vastutavus parlamendi ees näilikuks. Peaministrid Crispi, Giolitti (1903—14 vaheaegadega) jt. võisid valitseda tegelikult tõeliste diktaatoritena.

Majandus- ja sotsiaalojud. Itaalia poliitilise arenematuse peamisi põhjusi oli rahva vaesus ja harimatus. Tööstus oli vähearenenud ja moodne suurtööstus puudus algul peaaegu täiesti. Rahvas elatus peamiselt põllundusest ja karjandusest, kusjuures suurem osa maast kuulus suurmaaomanikele ja kirikule. Rahvastik oli aga väga tihe ja ta arv tõusis 27 miljonilt a. 1870 35 miljonile 1913. a. Suutmata leida elatust, pidid paljud välja rändama. Suure sõjaväe ja kuluka asumaadepoliitika tõttu olid maksud kõrged. Rahva rahulolematus vallandus aeg-ajalt mässudes; Milaano mässu (a. 1898) õnnestus maha suruda vaid sõjaväe abil.

Sellistes oludes leidsid soodsa pinna sotsialistlik liikumine ja anarhism. Nende vastu võitles valitsus erakorraliste kohtute, töölisühingute sulgemise ja trükivabaduse piiramise kaudu. A. 1900 langes anarhisti käe läbi kuningas Umberto I (1878—1900). Ta järglane Viktor Emmanuel III võttis sotsiaalpoliitikas uue suuna. Tööliste anti uuesti ühingu- ja streigivabadus; tehti algust sotsiaal-seadusandlusega ja muudeti maksusüsteemi vaesema kihi kasuks. Sotsiaalolude parandamist soodustas sajandite vahetusel alanud majanduslik tõus. Põllunduse ratsionaliseerimine tegi edusamme ja maapuudust aitasid vähendada soode kuivatamine ning pinnase kunstlik väetamine. Silmapaistvaim oli tõus tööstuse alal, eriti tekstiil- ja metallitööstuses. Seejuures püüti asendada puuduvat kivisütt veejõu rakendamisega jõuallikana. Lühikese aja kestel muutus Itaalia mõnel alal tõsiseks võistlejaks vanemaile tööstusmaadele.

Välis- ja koloniaalpoliitika. Välispoliitika alal taotles Itaalia eriti teiste riikide tunnustust suurriigina. Ta suurendas agarasti sõjajõude nii maal kui merel ja püüdis omandada asumaid, mida ta vajab oma tiheda rahvastiku tõttu. Kummagi eesmärgi taotlemisel ei jõutud siiski soovitud tulemuseni. Eriti ihaldas Itaalia Tuneesiat kui lähemat ja asustamiseks kohaseimat maad, kuhu oli juba asunud palju Itaalia koloniste. Kui aga Prantsusmaa omandas Tuneesia, tekkis Itaaliale temaga terav vastuolu. Seetõttu liitus ta Saksamaaga ja Austria-Ungariga kolmikliiduks ja alustas Prantsusmaaga majanduslikku

sõda, mis kestis umbes viisteist aastat ja kahjustas tunduvalt majandust. Hiljem omandas ta Eritrea ja osa Somaalimaast, kuid katse Abessiinia vallutada lõppes Itaalia vägede lüüasaamisega Adua lahingus (a. 1896). Et Saksamaast ja Austriast oli vähe kasu Itaalia asumaadepoliitikas, hakkas ta XX sajandi algul lähenema Prantsusmaale, kellega ta sõlmis kokkuleppe, ja Inglismaale. Nende riikide heatahtlikul erapooletusel võitis ta Türgilt 1911.—12. a. peetud sõjas Tripolitaania, Kürenaika ja Egeuse meres Rhodose ja Dodekaneesi saared. Liit keskriikidega muutus siitpeale üsna küsitavaks, seda enam, et Itaalia vahekord Austriaga oli ikka olnud jahe. Patriootiline irredentistlik liikumine nõudles Itaalia ühendamisel välja jäänud itaalia enamusrahvusega alasid ja oli sihitud peamiselt Austria vastu, kellele kuulusid itaalia rahvastikuga Lõuna-Tirol ja Triest.

Venemaa Krimmi sõjast Maailmasõjani.

Aleksander II reformid. Krimmi sõda tõendas päevselgelt, et Venemaa oli oma arenemises Lääne-Euroopast maha jäänud. Sõja kestes ilmnisid suured puudused sõjaväe organisatsioonis ja tehnilises varustuses, liiklemisoludes jne. Avalik arvamus nõudis seetõttu tungivalt reforme. Nende vajadust tunnustas ka keiser Aleksander II (1855—81), kes oli sõja lõpul tõusnud oma isa Nikolai I järel troonile. Kuigi isiklikult oma isa põhimõtete pooldaja, otsustas ta siiski elunõudeile järele anda. Seetõttu kujunes ta valitsemis-aeg tähtsate reformide ajastuks.

Talupoegade täieliku pärisorjuse tagajärjel olid Vene põllundus ja maakorraldus püsinud väga primitiivsel astmel. Talupoegade käes kasutada olev maa kuulus külakogukonnale, kes jaotas seda oma liikmete, „hingede“ vahel. Ühele „hingele“ kuuluv maa polnud harilikult mitte ühes tükis, vaid oli jaotatud paljude laialipillatud ribadena ja lappidena. Selline kord pidurdas kogu maa üldist arenemist ja vajas reformi. Aastaid kestnud eeltööde järel avaldati 1861. a. talupoegade pärisorjusest vabastamise seadus. Talurahvas sai isikliku vabaduse; ühtlasi jäeti talle seni kasutada olnud maa, millest küll teatav osa

anti mõisnikele tagasi. Maa jäi endiselt külakogukondade valdusse. Viimased pidid selle aga mõisnikelt välja ostma. Suurema osa ostusummast maksis mõisnikele välja riik, kellele talupojad tasusid selle summa 49 aasta jooksul. Ühtlasi kaotasid mõisnikud kohtu- ja poliitseiõigused, mis läksid üle talupoegade kogukondlikele omavalitsustele. Talupoegade vabastamine mõjutas tugevasti Vene majanduslike ja ühiskondlike olude edaspidist arenemist. Talupojad võisid vabalt siirduda linnadesse, pakkudes oma tööjõudu tööstuslikele käitistele, või jälle asuda tühjadele või seni väheasustatud aladele. Haridust omandades võis talupoeg tõusta vaimselt juhtiva kihi, intelligentsi ridadesse. Maaküsimust aga see reform ei lahendanud. Talupoegade kasutuses olevad maatükid osutusid nii väikesiks, et nad vaevalt võimaldasid elatumist. Rahvaarvu kiire kasvamise tõttu tekkis varsti terav maapuudus ja sellega seoses äärmine vaesus. Rentides mõisnikult maad lisaks muutus talupoeg uuesti temast sõltuvaks. Seetõttu levis talurahva hulgas rahulolematust, mis vallandus aeg-ajalt rahutustes ja käärimestes.

Sellele tähtsaimale reformile järgnes rida teisi. Seati sisse maakonna- ja kubermangu-omavalitsused, *semstvoda* (a. 1864), millest võtsid osa nii aadli kui talupoegade esindajad. Ka linnad said uue linnaseadusega omavalitsusliku korralduse (a. 1870). Suur tähtsus oli kohtureformil, mille eesmärgiks oli avalik, õiglane, kiire ja kõigile seisustele ühine kohus. Põhjalikke uuen-dusi teostati ka haridusalal. Ülikoolidele anti autonoomia; asutati juurde mitu ülikooli ja rida teisi kõrgemaid õppeasutisi. Gümnaasiumid korraldati ümber, rõhutades eriti humanitaar- ja reaalgümnaasiumide erinevust. Loodi ka avalikkude algkoolide võrk, mille ülalpidajaks jäid omavalitsused. Lääne-Euroopa riikide eeskujul seati sisse üldine vaeteenistus (a. 1874), kusjuures teenistusaega lühendati viieteistkümnelt aastalt viiele aastale. Nekrutiite võtmisel olid siiski ette nähtud mitmed erandid ja vabanemine loosi kaudu, sest muidu oleks sõjavägi paisunud liiga suureks.

Opositsioonilised voolud. Avardunud trüki- ja sõnavabaduse tõttu võisid vabamalt levida Lääne-Euroopa poliitilised ja maailma-

vaatelised voolud. Liberaalid avaldasid oma soove peamiselt semstvote kaudu, nõudes reformide jätkamist, eeskätt siirdumist konstitutsioonilisele korrale. Haritlaste nooremas generatsioonis levis 1860-ndail aastail radikaalne mõtteviis, mida iseloomustavad äärmine ratsionalism ja positivism ning seniste vaadete, eriti usundi ja traditsioonilise moraali eitamine. Sellist mõttesuunda, mis ühtlasi nõudis senise poliitilise korra põhjalikku uuendamist revolutsiooni teel, hakati nimetama nihilismiks. Sotsialistlikkude hüüdsõnade teostamist taotles 1870-ndail aastail laiaulatuseline narodnikute liikumine. Hulgaliselt läksid noored narodnikud „rahva sekka“ rahvakooliõpetajaina, agronoomidena jne., et rahvahulki valgustada ja sotsiaalseks revolutsiooniks ette valmistada. Nad leidsid aga talupoegade seas väga vähe arusaamist oma püüdeile ning neid vangistati hulgaliselt. Seetõttu pääses varsti mõjule terroristlik taktika, mille kaudu püüti valitsusvõimudele survet avaldada. Salaühinguisse koondunud terroristid hakkasid üritama atentaate kõrgemate võimukandjate vastu. Kui valitsus reageeris erakorraliste vahenditega, otsustati ka keiser surmata ja korraldati talle rida atentaate. Siseminister Loris-Melikov'i mõjul otsustas Aleksander II alustada lepituspoliitikat ja laskis koostada konstitutsiooni eelnõu. Kuid enne selle avaldamist langes ta pommitaandi ohvriks.

Poola mäss. Aleksander II trooniletulek oli ka poolakais suuri lootusi äratanud. Kui aga tegelikult piirduti vähemate reformidega, hoogustus uuesti poola iseseisvusliikumine, mida õhutas eriti Itaalia eeskuju. A. 1863 puhkes Poolas mäss. Poolakad suutsid aga organiseerida ainult partisanisõja, sest neil puudusid regulaarväed. Prantsuse, Inglise ja Austria valitsus astusid välja poolakate kaitseks ja Napoleon III ähvardas isegi alustada interventsioonisõda. Preisid toetas aga Bismarck täielikult Venemaad. Vene valitsus õhutas vastuolu rahvuslikku liikumist juhtivate seisuste — aadli ja vaimulikkude — ja talupoegade vahel, kellele lubati nende kasutuses olnud maad pärisomandiks. Talupoegade passiivsus kergendaski Vene vägede tegevust. Mässuliikumine lämmatati veriselt ja Poola kaotas täielikult oma senised eesõigused. Maa jaotati kubermangudeks ning siin alustati karmi v e n e s -

ta mis poliitikat. Poolakad andusid nüüd peamiselt majanduslikule tegevusele ja loobusid mässulistest üritustest. Kuid nende passiivne vastupanu kestis edasi ja vaen Venemaa vastu järjest süvenes.

Maadevallutused Aleksander II ajal. Peale Vene mõju kasvamist Balkanil Vene-Türgi sõja tagajärjel saavutas Aleksander II suurt edu maade vallutamisel Aasias. Kaukaasia alistati nüüd lõplikult (a. 1864) aastakümneid kestnud võitluste järel. Taga-Kaukaasia asustamine ja ta rikkalikkude maapõuevarade eksploateerimine võisid nüüd areneda takistamatult. Kesk-Aasias vallutasid venelased Turkestani, Hiiva ja Buhhaara, muutudes seega kardetavaks Inglise võimule Indias. Ühtlasi hakkas Vene mõju tungima Pärsiasse ja Afganistani. Hiinalt omandas Venemaa Amuuri ja Ussuri jõgikonnas asuvad maad, mille idaosas rajati sadamalinn Vladivostokk. Jaapanilt omandas Vene vahetuse teel Sahhalini saare, kuna Alaska poolsaare ta müüs ära P.-A. Ühendriikidele.

Aleksander III. Aleksander II järglane Aleksander III (1881—94), iseloomult kindlameelne ja sirgjooneline, ent kesk-päraste võimetega valitseja, sattus täiesti vanameelsete slavofiilide ringkonna mõju alla. Ta tähtsamaks usaldusmeheks tõusis ta endine õpetaja, pärastine Püha Sinodi ülemprokurör Pobedonostsev, kelle mõjul ta loobus oma isa reformipoliitikast ja jättis ellu viimata selle poolt allakirjutatud konstitutsioonikava. Aleksander III juhtivaiks põhimõteteiks olid isevalitsus, vene-õigusk ja vene isamaalisus. Nende põhimõtete rakendamisel alustati ühtlasi energilist piirirahvaste venestamise poliitikat. Aleksander III piiras mitmeti oma isa reforme. Semstvotse õigusi vähendati ja neis suurendati aadli mõju. Talupoegade esinduskogud seati aadlist võetavate maaülemate järelevalve alla. Aadli majanduslikuks toetamiseks loodi mõisnikkude põllupank, mis võimaldas suurmaaomanikele laenu soodsail tingimustel. Ülikoolid kaotasid jälle senise autonoomse korralduse ja seati valju riikliku järelevalve alla. Ka teostati valvet gümnaasiumiõpilaste meelsuse järele ja püüti neist õppeasutistest eemale hoida alamate kihtide lapsi. Revolutsionää-

rid, kes olid oma tegevuses näidanud üles suurt entusiasmi, kaotasid nüüd paljude ebaõnnestumiste, hukkumiste ja vangistamiste järel lootuse ja loobusid terrorismist. Nüüd hakkasid intelligentsis levima marksistlikud ideed, milleks Venemaa kasvav industrialiseerimine lõi soodsa pinna.

Teatavat edumeelsust esines riigi majandus- ja sotsiaalpoliitika alal, eriti rahaminister Bunge ajal (1881—87). Talupoegade olukorra parandamiseks loodi talurahva põllupank maade päriksostmise soodustamiseks. Püüti riiklikult korraldada ja toetada talurahva asustustegevust. Suurtööstuse arenemise tõttu kasvava tööstustöölise-kihi seisundi parandamiseks anti töökaitse seadusi, mis reguleerisid tööpäeva pikkust naistele ja lastele ja seadsid sisse riikliku järelevalve käitistes.

Välispoliitikas pidas Aleksander III kinni rahu suunast: nii tema kui Pobedonostsev olid veendunud, et Venemaa oma seesmise olukorra tõttu vajab rahu. Isoleeritud seisundist pääsemiseks läheneti nüüd Prantsusmaale. Aasias jätkas Aleksander III senist poliitikat ja vallutas Mervi (a. 1884). Ühtlasi alustas ta Siberi raudtee ehitamist (1891—1901), millel oli väga suur majanduslik ja strateegiline tähtsus.

Nikolai II režiim. Aleksander III poeg Nikolai II (1894—1917) oli nõrk valitseja, kel puudus isiklik prestiiž. Ta eelistas tõmbuda perekondlikku ringi, kus oli oma abikaasa, Hesseni printsessi Aleksandra ja hiljem ka selle soosiku, harimatu Siberi talupoja Rasputini mõju all. Autokraatlikele põhimõtetele jäi Nikolai II lõpuni truuks. Ainult äärmise vajaduse korral nõustus ta neist mõnevõrra kõrvale kalduma. Ta valitsemist hakkasid varsti häirima üliõpilasrahutused, tööliste streigid ja terroristlikud aktid, mida teostasid osavad ja ettevõtlikud sotsiaalrevolutsionäärid. Riigimajandus tegi kindlakäelise rahaministri Witte juhtimisel siiski suuri edusamme. Kõrgete tollide ja riiklike toetuste, samuti transpordi- ja liiklemisolude parandamise kaudu tõsteti märksa tööstuse toodangut. Selleks aitasid oluliselt kaasa välismailt, eriti Prantsusmaalt saadavad suured laenud. Riigirahandust parandas Witte kõrgete kaudsete maksude, riikliku viinamonopoli sisseseadmise ja riigi-hoiukassade asutamise teel,

mille tõttu rahva hoiusummad siirdusid valitsuse käsutusse. See võimaldas tal üle minna kuldväringule (a. 1897) ja koguda riigikassasse võrdlemisi suured kullareservid.

Olukord Kaug-Idas. Nn. oopiumisõja tagajärjel (a. 1842) pidi vana kultuurriik Hiina, kes seni oli keeldunud eurooplastega läbikäimisest, loovutama Hongkongi saare ja avama mõned oma sadamaist Inglise kaubandusele. Inglisele järgnesid prantslased, kes sundisid Hiina valitsust samuti loovutama kauplemise ja misjonitöö õigusi. Et Euroopa tööstustoodete võistlus oli Hiina tööstusele kahjulik, puhkes eurooplaste vastu mäss, mis aga suruti Inglise ja Prantsuse ühiste sõjajõudude poolt maha. Hiina valitsus pidi Pekingi rahu (a. 1860) järgi loovutama eurooplastele uusi õigusi. Mõlemad riigid said endile kontsessioonialad, kus valitsesid siitpeale euroopa ametnikud. Eks-territoriaal-õiguse tõttu ei võinud Hiina kohtud eurooplaste üle kohut mõista, vaid seda tegid vastava riigi konsulid. Varsti andis Hiina valitsus samasugused õigused teistelegi riikidele. Hiina oli seega langemas täiesti eurooplaste mõju alla.

Samasse olukorda näis sattuvat ka Jaapan, kes oli enda veel valjemini sulgenud eurooplastele. A. 1854 pidi ta P.-A. Ühendriikide survele sõlmima nendega kaubalepingu. Sellele järgnesid varsti samasugused lepingud Euroopa riikidega. Eurooplaste sissetungi kaudu ajendatud rahutuste mõjul toimus 1868. a. riigipööre. Seaduslik valitseja, mikaado Mutsuhito omandas jälle tegeliku võimu, mis oli juba sajandeid kuulunud riigi kõrgeimale ametnikule — šogunile. Mikaado poliitilise võimu pooldajad said aru, et Jaapan võib pääseda eurooplaste valitsemisest ainult juhtumil, kui ta õpib tarvitama sama relva, millel põhineb eurooplaste võim. Jaapanis algas nüüd suurte reformide ajastu. Euroopa riikide eeskujul loodi sõjavägi ja laevastik; arendati vabrikutööstust, kaotati seisuste vahed ja pandi kehtima uus valitsemiskorraldus ning konstitutsioon; ka teostati sunduslik algharidus. Jaapan võttis üle Euroopa tsivilisatsiooni, nii-palju kui see võis kaasa aidata ta poliitilise ja majandusliku jõustamiseks.

Jaapanis toimunud suure muutuse tagajärjed ilmnisid Hiina-Jaapani sõjas (1894—95). Et Jaapani elanikkond oli väga

tihe ja rahva juurdekasv kiire, vajas ta uusi asustusalu. Seetõttu hakkas ta taotlema Korea omandamist. Sel puhul Hiinaga puhkenud sõjas võitsid jaapanlased Hiina üsna kiiresti. Hiina pidi loovutama Jaapanile Liaotungi poolsaare, Formoosa saare ja loobuma ülemvalitsusest Korea üle. Nüüd segasid aga vahele Vene-, Prantsus- ja Saksamaa, kes sundisid Jaapanit keelduma Liaotungist. Seevastu suurendasid oma võimu Hiinas nimetatud suurriigid ise ja ühtlasi Inglismaa. Saksamaa sai Hiinalt pikaajalisele rendile Kiaotšou, Venemaa rentis Liaotungi poolsaare lõunaosa Port Arthuri ja Dalni sadamaga, mis moodustasid kohase laevastikubaasi. Ühtlasi omandas Vene kontsessiooni raudtee ehitamiseks Harbiinist üle Mukdeni Port Arthurini. Ka Inglis- ja Prantsusmaa said Hiinas uusi kontsessioone.

Eurooplaste võimutsemise vastu puhkes Hiinas rahvuslik liikumine, nn. bokserite mäss (a. 1900). Selle mahasurumiseks üritasid suurriigid ühise sõjalise ekspeditsiooni ühe Saksa kindrali juhtimisel. Varsti okupeeriti Peking ja vabastati siin ümberpiiratud saatkonnad, Hiina pidi maksma suurt kahjutasu ja lubama karistada mässust osavõtjaid. Soodsat momenti kasutades okupeeris Venemaa nüüd Mandžuuria.

Vene-Jaapani sõda. Samal ajal ei tahtnud Vene lubada Koreat Jaapanile. Vaatamata Witte ja mõne teise riigitegelase hoiatustele ei pidanud Vene valitsus Jaapanit endale hädaohtlikuks. Oma seljataguse kindlustamiseks sõlmis Jaapan a. 1902 liidulepingu Inglismaaga. Jaapani laevastik ründas 1904. a. veebruaris ootamatult Port Arthuri reidil seisvaid Vene sõjalaevu. Vene Kaug-Ida merejõud said nii rängalt kannatada, et nad ei suutnud takistada Jaapani maavägede transportimist Koreasse. Katsed välja tungida Port Arthuri sadamast ja ühineda Vladivostokis seisva laevastikuga nurjusid. Ka maasõjas olid Jaapani väed võidukad. Jaanuari algul 1905 langes Port Arthur ligi seitsmekuuse energilise piiramise järel. Kaks kuud hiljem said Vene väed Mukdeni hiiglahingus lüüa. Venes pandi nüüd kõik lootused Läänemere laevastikule, kes sõitis Kroonlinnast oktoobris 1904 välja ja jõudis Jaapani vetesse mais 1905. Tsušiima merelahingus hävitati aga see laevastik jaapanlaste poolt peaaegu täielikult.

Venes puhkenud rahutused raskendasid edaspidist sõjategevust. Jaapanlasedki igatsesid rahu, sest nende kaotused olid suured ja nende rahandus laostunud; Vene maaväed olid kõigist kaotustest hoolimata suurenenud uute saadetiste kaudu ja saavutasid alles 1905. a. kevadel täieliku arvulise ülekaalu. P.-A. Ühendriikide presidendi Theodor Roosevelt'i vahendusel algasid rahuläbirääkimised, mis lõppesid Portsmouth'i rahu-ga (septembris 1905). Venemaa evakueeris Mandžuuria, loovutas Jaapanile oma osa Liaotungist ühes Port Arthuriga, poole Sahhalini saarest ja tunnustas Jaapani protektoraati Koreas. Vene rahvusvaheline prestiiž ja ta Kaug-Ida poliitika said seega raske löögi, kuna Jaapani iseteadvus ja võim suuresti tõusid. A. 1910 a. n. e. k. t. e. e. r. i. s. Jaapan Korea, kuna Mandžuuria jaotati kaheks mõjupiirkonnaks Venemaa ja Jaapani vahel.

1905. a. revolutsiooniline liikumine. Sõjalised kaotused vapustasid Venes keisrivõimu ja ajendasid 1905. a. jõulise revolutsioonilise liikumise. 1904. a. novembris pöördus semstvosindajate kongress Nikolai II poole petitsooniga, milles nõuti rahvaesinduse kokkukutsumist. Selle tagasilükkamine keisri poolt aitas suurendada ärevust. Jaanuaris 1905. a. liikus Peterburis ühel pühapäeval mitmetuhande-pealine rahvahulk preester Gapon'i juhatusel talvepalee ette, et keisrile üle anda palvekirja, aeti aga sõdurite poolt kogupaukudega laiali, kusjuures palju inimesi sai surma ja haavata. „Verise pühapäeva“ mõjul langes rahva usaldus keisri vastu; nüüd algasid streigid, madruste mässud jne. Oma haripunkti saavutas liikumine oktoobris, mil puhkes ülevenemaaline streik. Peaminister Witte mõjul andis Nikolai II nüüd järele ja avaldas 30. oktoobril manifesti, milles lubati kodanlikke vabadusi ja rahvaesinduse, riigiduuma loomist. Seejärel hakkas revolutsiooniline liikumine varsti vaibuma: piirimail ja suuremais linnades edasikestvad rahutused suruti politsei ja sõjaväe poolt maha.

Venemaa konstitutsioonilise riigina. Jälle seisundi peremeheks saanud, hakkas valitsus järk-järgult senistest järeleandmistest loobuma. Uuesti kitsendati kodanlikke vabadusi; riigiduuma kõrval loodi teine koda, riiginõukogu, mille liikmete enamiku nimetas keiser. Mais 1906 astus kokku I riigiduuma, kus enamuses

olid liberaalid, nn. kadetid, ühes sotsialistidega. Ta sattus varsti konflikti valitsusega ja saadeti laiali. Sama saatus tabas ka II riigiduumat a. 1907. Seejärel muudeti valimiseadust, suurendades suurmaaomanikkude ja rikaste eesõigusi. III duuma, milles juhtivaks rühmaks tõusid mõõdukalt-liberaalsed oktoobristid, jäi püsima kuni 1912. aastani. Nii oli Venemaa siirdunud konstitutsioonilisele korrale, ent rohkem näilikult kui tegelikult, sest keiser jättis endale õiguse tarbe korral uuendusi teostada ka oma dekreetide (ukaaside) kaudu. Jätkuva revolutsioonilise käärimise vastu võitles energiliselt peaminister Stolõpin, kuni ta langes atentaadi ohvriks (a. 1911). Tema algatusel korraldati agraroolusid, võimaldades talupoegadel saada külakogukonna ühismaast vastav osa eraomandiks. Sel reformil oli majandusliku külje kõrval ka poliitiline eesmärk: Stolõpin lootis harjutada vene talupoegi eraomandiga ja vähendada nende seas eeldusi sotsialistlikule kihundusele.

Soome. Ainus maa, mis Venes omas eriõigusi, oli Soome. Aastakümneil enne Maailmasõda halvenes ka tema seisund pidevalt. Aleksander I poolt antud Soome põhiseadus (a. 1809) ei leidnud alguses täielikku rakendamist. Soome valitsuse (senati) kõrval seisis keisrivõimu esindajana kindralkuberner; Peterburis kuulusid Soome asjad eri riigisekretäri ja ajutiselt Soome asjade komitee alla. Seisuste esinduskogu, maapäev, kutsuti kokku alles a. 1863 Aleksander II poolt. Sellega teostus Soomes konstitutsiooniline kord: maapäev tuli siitpeale kokku igal viiendal, hiljem igal kolmandal aastal. Samal ajal algasid tülid rahvuslikul alusel soomlaste ja rootslaste vahel. Soome rahvuslik liikumine nõudis eriti suuremaid õigusi soome keelele. Nüüd hakkasid ka rootslased organiseeruma oma rahvuslike huvide kaitsesks.

Kui Aleksander III hakkas oma venestamispoliitikat Soomeski teostama, tekkis siin 1890-ndail aastail Vene valitsuse vastu opositsioon. Konservatiivne vana-soome partei püüdis samuda valitsusega käsikäes, kuna noor-soome erakond ja rootslased organiseerisid kindlat vastupanu. Soome konstitutsiooniliste õiguste kitsendamise vastu kindralkuberner Bobrikov'i ajal (1899—1904) protestiti nn. rahvaadressis, millele koguti

üle poole miljoni allkirja. Nikolai II ei võtnud seda märgukirja vastu; samuti toimis ta Lääne-Euroopa tuntud kultuuri- ja poliitikategelaste poolt Soome kaitseks esitatud nn. Euroopa aadressiga. A. 1901 kaotati Soome sõjavägi; kui aga soomlased keeldusid andmast nekruteid Vene väkke, määrati Soomele selle asemel eri aastamaks 10 miljoni marga suurus. Seejärel kui Bobrikov tapeti ühe soome patrioodi poolt (a. 1904), vähenes venestamisurve. 1905. a. revolutsiooni tagajärjel saavutas Soome uue konstitutsiooni. A. 1906 astus seisusliku maapäeva asemele ühekojaline, üldise valimisõiguse alusel valitud eduskond. Kuid alates aastast 1908 algas jälle Soome venestamine, nüüd sihikindlamini kui kunagi enne. Järk-järgult tühistati rida Soome erioigusi; venelased tunnustati siin Soome kodanikega üheõiguslikeks ja hakati neid määrama ameteisse, isegi valitsuse liikmeiks. Soomlased protestisid selle vastu ja avaldasid passiivset vastupanu. Vastulust Vene valitsuse poliitika vastu tekkis Maailmasõja ajal nn. jäägrite liikumine: soome vabatahtlikud siirdusid Saksa sõjaväkke, lootes Saksamaa abil Soomet vabastada.

Inglismaa XIX saj. teisel poolel ja XX saj. algul.

Palmerston'i aeg. Viljaseaduste kaotamise järel võimutsesid Inglismaal kaua liberaalid (1846—66). Nende juht lord Palmerston püüdis Inglise suurt mõju maailmas veelgi tõsta. Selleks võttis ta osa Krimmi sõjast, pidas sõda Hiinas, soodustas Itaalia rahvuslikku liikumist jne. Inglise nimi pidi kogu maailmas olema samuti kardetud ja austatud nagu omal ajal Rooma nimi. Inglise prestiiži ja huvide kaitseks oli Palmerston valmis igal ajal aktiivselt vahele segama. Sisepoliitikas oli ta aga passiivne ja alahoidlik. Tema ajal ei teostatud mingeid tähtsamaid reforme. Kui ta suri (a. 1865), ootasid lahendust mitmed akuutseks muutunud küsimused.

Inglise poliitiline üldareng aastail 1866—1906. Palmerstoni surma järel etendasid juhtivat osa kaks suurt riigimeest, liberaalide juht Gladstone ja konservatiivide juht Disraeli. Omavahel võisteldes andsid nad paarkümmend aastat ilmet kogu poliitilisele elule. Gladstone oli alguses olnud sügavalt usklik ja traditsioone

austav konservatiiv; hiljem tõusis ta liberaalide juhiks, sest ta leidis nende poliitika enam vastavat õigluse nõudeile ja ajastu vajadustele. Olles korduvalt peaministriks, kahel korral pikema aja kestel (1868—74 ja 1880—85), toimis ta tähtsaimate liberaalsete reformide teostajana. Nii sise- kui välispoliitikas rõhutas Gladstone eeskätt humaansuse ja õigluse ideaali, kuna välise võimu püüded huvitasid teda vähe. Disraeli, hiljem lord Beaconsfield, oli osav, vaimukas ja väga auahne poliitik. Ta taotles eeskätt Inglise võimulaiendamist ja kindlustamist ning püüdis inglise rahvas õhutada nationalismi ja ekspansioonitunge. Peaministrina (1866—68 ja 1874—80) saavutas ta neil aladel suuri tulemusi. Taotelles ühtlasi populaarsust laiades rahvahulkades teostas ta selleks reforme ka demokraatlikus vaimus. A. 1886 tekkis liberaalide erakonnas liri küsimuse pärast lõhe. Gladstone ja ta pooldajad tahtsid anda iirlastele omavalitsuse, kuna osa liberaale pooldas liri- ja Inglismaa ühtsuse säilitamist. Viimased, nn. liberaalsed unionistid, lõid end liberaalidest lahu ja liitusid konservatiividega, kellega nad valitsesid koos paarkümmend aastat (1886—1906, välja arvatud aastad 1892—95, mil olid võimul liberaalid). Unionistide juhust Joseph Chamberlain'ist tõusis Disraeli imperialistliku poliitika tähtsaim jätkaja. Maadevallutamises nägid tema ja ta mõtteosalised anglosaksi tõu kui kultuuri kandja ja levitaja ajaloolist missiooni.

Kogu XIX sajandi 2. poole asus Inglise troonil kuninganna Victoria (1837—1901). Oma praktilise taibuga ja kohusetundlikkusega etendas ta küllaltki olulist osa valitsemises, kuigi ta ei püüdnud üle astuda kujunenud parlamentaarseist traditsioonest. Eriti suure populaarsuse saavutas ta oma elu lõpupoolel. Victoria-ajastuks kutsuvad inglased praegugi oma riigi poliitilise ja majandusliku õitsengu kulminatsiooniga.

Parlamendireformid. 1860-ndail aastail muutusid Inglise töölised jälle poliitiliselt aktiivsemaks. Nad hakkasid nõudma parlamendireformi, lootes valimisõiguse omanise puhul võida tõhusamini tõsta oma majanduslikku ja sotsiaalset taset. Kutseühingute agitatsiooni kaudu akuutseks muutunud küsimus tõusis parlamendis päevakorrale pärast Palmerstoni surma, kui ta järglane Gladstone esines parlamendireformi kavaga. Parlament lük-

kas aga selle tagasi ja Gladstone'i valitsus pidi lahkuma. Trade-union'id vastasid sellele ägeda kihundusega ja meelevaldustega, mis Londonis arenesid isegi mässuks. Kujunenud olukorra mõjul esitas nüüd võimuletulnud konservatiivide valitsuse peaminister Disraeli, kes isiklikult pooldas riigikorra demokratiseerimist, a. 1867 Gladstone'i omast liberaalsema reformikava ja saavutas sellele parlamendi enamuse poolehoiu. Il parlamendireform muutis õiglasemaks saadikutekohtade jaotuse linnade ja krahvkondade vahel ning alandas valimistsensust. Linnades said valimisõiguse kõik, kes kasutasid korterit vähemalt 10 naelsterlingi suuruse aastaüüriga või kellele kuulus ükskõik milline kinnisvara. Nii sai enamik linnatöölisi nüüd valimisõiguse, kuna maatöölised jäid sellest enamasti ilma. Valijate arv tõusis sellega kahekordseks ja ulatus umbes 2¹/₂ miljonini. Seda reformi täiendas a. 1872 Gladstone'i valitsuse poolt teostatud seadus, millega valimised muudeti salajaseks. A. 1884 teostati Gladstone'i algatusel III parlamendireform, mille kaudu maaelanikud said samad õigused, nagu eelmine reform oli andnud linnlastele. Seega muutus Inglise riigikorraldus peaaegu täiesti demokraatlikuks; hääleõigusest jäid ilma peale naiste ka mehed, kel ei olnud oma korterit või oma kinnisvara.

liri küsimus. liri rahvuslik liikumine hoogustus uuesti 1850-ndate aastate lõpul; seda organiseerisid ja toetasid aineliselt eriti Ameerikasse siirdunud ja siin jõukamale järjele tõusnud iirlased. Revolutsiooniline feenide salaühing seadis oma eesmärgiks vabastada Iirimaa Inglise võimu alt. Ta rakendas terroristlikku võitlustaktikat atentaatidega, pommiplahvatustega ja põletamisega, mis hoidsid kogu Inglismaad ärevil. liri küsimus tõusis seetõttu teravalt päevakorrale. Gladstone seadis oma poliitilise tegevuse üheks peaeesmärgiks rahuldada iirlaste õigusatud nõuded. A. 1869 viis ta läbi kirikureformi; anglikaani kirik kaotas Iiris riigikiriku seisundi ja iirlased vabanesid kohustusest maksta talle kümnist. liri talurahva majandusliku seisundi parandamist taotles seadus, mille järgi maaomanikud pidid rentnikele rendilepingu lõppemisel tasuta maksma tehtud maaaparanduste ja ehitiste eest. Sellel seadusel polnud aga niikaua suuremat tähtsust, kuni maaomanikel oli õigus rendi suurust vabalt määrata.

Iirlaste poliitiliseks nõudmiseks, mida esindasid nende saadikud Inglise parlamendis, oli *Home Rule* — liri autonoomia oma valitsusega ja parlamendiga. Inglise päritoluga suurmaaomanikus Parnell'is, kes oli hakanud iirlaste huvide eestvõitlejaks ja valitud nende poolt parlamenti (a. 1875), omandasid nad osava ja energilise juhi. Parnell loobus kokkuleppe-poliitikast ja asus Inglise valitsusega järjekindlasse opositsiooni, võttes võitlusvahendina tarvitusele töötakistuse ehk obstruktsiooni. liri saadikud pidasid üksteise järel pikki kõnesid, mille tõttu parlament ei suutnud enam korralikult täita oma ülesandeid. Ühtlasi astus Parnell ühendusse liris tegutseva maaliigaga, et aidata iiri talupoegi tõusta nende kasutuses olevate maade omanikuks. Maaomanikke, kes rentnikele ära ajavad, ja samuti talupoegi, kes nende asemele asuvad, soovitas Parnell boikoteerida (esimesena rakendati sellist vahendit kellegi Boykott'i vastu). Gladstone püüdis 1880-ndail aastail pidurdada iirlaste obstruktsiooni survevahenditega, katsus aga samal ajal leida nendega kokkulepet. Ta esines agraarreformi kavaga, milles maaliiga nõuded olid põhijoontes rahuldatud. Kuid paljud iirlased ei leppinud sellega: feodid teostasid just nüüd oma kõmulisi terroristlikke akte. Lõpuks otsustas Gladstone järele anda *Home Rule*'i nõudmisele ja esitas parlamendile billi, mille järgi lirimaa oleks saanud umbes samad õigused kui Kanada (a. 1886). Nüüd lõhenes aga liberaalide erakond; unionistide ja konservatiivide häältega lükati eelnõu tagasi ja Gladstone'i kabinett langes. Järgnevad konservatiivide ja unionistide valitsused tegid aja jooksul mitmeid soodustusi iiri rentnikele, võimaldades neile näit. maade päriksostu. liri unionist Inglismaaga pidasid nad aga kindlasti kinni.

Majanduslik areng ja sotsiaalolud. XIX saj. 3. veerandil jätkus Inglise tööstuse ja kaubanduse tõus, aga seejärel hakkas P.-A. Ühendriikide ja Saksamaa võistlus end järjest enam tunda andma. Kui Inglismaa oli seni importinud ainult toor- ja toiduaineid, tungisid nüüd eriti Saksamaa tööstustooted Inglise turule. Inglise tööstustoodete hinnad hakkasid seejärel langema ja tööstuslike kütiste tulud kahanema. XIX saj. lõpul tekkis Inglismaalgi protektionistlik liikumine, mille eestvõitlejaks oli Chamberlain. Inglise rahvastikus oli aga sügavasti juurdunud usk

vabakaubanduse paremusesse. Eriti ei tahtnud töölised midagi teada „kalli vilja poliitikast“. Nii jäi Inglismaa kuni Maailmasõjani vabakaubanduse põhimõttele truuks.

Ühes majandusliku arenemisega muutusid ka sotsiaalo l u d. Parlamendireformid rahuldasi esialgselt tööliste nõudeid, kuna Gladstone'i ja eriti Disraeli valitsused arendasid sotsiaalse a d u s a n d l u s t tööliste huvides. Nende kutseühinguile anti avar tegevusvabadus. Tööstuste suured tulud võimaldasid palgaolude parandamist ja tööliste e l u s t a n d a r d i t õ u s u. Ühtlasi soodustas Gladstone'i poolt teostatud sundusliku a l g k o o l i s e a d u s (a. 1870) tööliste haridusliku taseme tõstmist. Sajandi kahel viimasel aastakümnel ilmnas aga o l u k o r r a h a l v e n e m i s e t e n d e n t s. Tööandjad alandasid töötasu ja hakkas esinema tööpuudust. Eriti raskesse seisundisse sattusid m i t t e - o s k u s t t ö ö l i s e d (näit. sadamatöölised), keda seni vastu ei võetud trade-union'idesse. Nüüd hakkasid nemadki asutama oma ühinguid ja püüdsid oma nõudmisi läbi suruda suurte s t r e i k i d e g a. Poliitiliselt olid töölised seni kaitsenud oma huve sel teel, et andsid valimistel hääled erakonnale, kes osutas suuremat vastutulekut nende nõudeile. XIX saj. lõpu poole siiski hakati asutama erilisi t ö ö l i s e r a k o n d i. A. 1893 rajati sotsialistlik Iseseisev Tööerakond ja XX saj. alguses tekkis selle liitumise teel trade-union'idega ja mõnede sotsialistlike kude koondistega mõõdukalt sotsialistlik T ö ö e r a k o n d (*Labour Party*), kelle tähtsamaid juhte oli M a c d o n a l d.

Liberaalid võimul. Alates 1906. aastast kuni Maailmasõjani olid võimul l i b e r a a l i d, kelle aktiivsemaid ja mõjukamaid tegelasi olid L l o y d G e o r g e ja A s q u i t h (viimane peaministrina aastast 1908). Tööerakonna ja iirlaste toetusel teostasid nad rea tähtsaid sotsiaalseid ja poliitilisi r e f o r m e.

Sotsiaalse a d u s a n d l u s e alal parandati tööliste seisundit: lühendati tööpäeva (kaevandustöölisele kuni kaheksa tunni), reguleeriti seadusega palgaolusid, seati sisse s o t s i a a l k i n d l u s t u s vanaduse, töötaoleku ja haiguste vastu (a. 1911—12). Ühtlasi püüdis valitsus r a h v a s t suuremal määral m a a l e j u h t i d a ja uut iseseisvat talupojakihti luua. Talundite rajamiseks kohalikud omavalitsused rentisid või otsisid maid maaomanikelt või

asundasid talupoegi riigimaadele. Selline poliitika andis siiski väheseid tulemusi.

Sotsiaalkindlustus ja riigikaitse kulude tõus sundisid valitsust otsima uusi tuluallikaid. Lloyd George suurendas varakantslerina (rahaministrina) makse pärandeilt, suurilt sissetulekuilt ja suurmaaomandilt, eriti harimata maadelt jne. Uus eelarve tekitas enda vastu ägeda opositsiooni maa- ja kapitaliomanikkude ridades. Alamkoda võttis selle vastu, ülemkoda keeldus aga seda tegemast. Selle tagajärjel kerkis esile riigi põhikorra muutmise küsimus. Asquith esitas alamkojale parlamendiseaduse eelnõu, mille järgi maksu- ja eelarveseadused pidid jõustuma ilma ülemkoja poolt kinnitamata, teised seadused aga ülemkoja vastuseisu korral seejärel, kui alamkoda oli nad vastu võtnud kolmel üksteisele järgnenud istungjärgul; alamkoja liikmeid pidi valitama viieks aastaks senise seitsme asemel ja nad hakkasid saama palka. Alamkoda võttis selle seaduse vastu ja lõpuks oli ka ülemkoda sunnitud järele andma (a. 1911), kui kuningas George V nõustus nii palju uusi lorde juurde nimetama, et seadus läheks ülemkojas läbi. Sellega kaotas ülemkoda Inglise parlamendis otsustava tähenduse.

Liberaalid, kes võimulpüsimiseks vajasid iiri saadikute toetust, katsusid ka *Home Rule*'i läbi viia. 1914. a. kevadel vastuvõetud seaduse järgi pidi Iirimaa saama kahekojalise parlamendi ja valitsuse, kusjuures sõjaväe, välispoliitika ja rahanduse juhtimine jäi endiselt Inglise valitsuse kätte. Seaduse elluviimise vastu astus aga välja Ulster'i provint Põhja-Irimaal, kus olid enamuses Inglise päritoluga protestantlikud elanikud. Valitsus üritas nüüd Ulsteri eraldamist muust Irimaast rahvahääletuse teel, kuid ulsterlased osutasid inglise konservatiivide toetusel sellelegi lahenduskatsele vastupanu. Maailmasõja puhkemise tõttu jäi küsimus lahendamata.

Koloniaalpoliitika. Inglise koloniaalpoliitika hoogustus 1870-ndail aastail Disraeli valitsuse ajal ja jätkus eriti edukalt sajandi lõpul Chamberlain'i juhtimisel. Inglismaa pani suurimat rõhku oma võimu laiendamisele ja kindlustamisele Indias, mille valitsemine läks ühe mässu järel (a. 1858) Ida-India kompaniilt üle Inglise riigile. Hiljem laskis Disraeli kuulutada kuninganna Victoria

India keisrinnaks (a. 1876), et eriti rõhutada selle maa tähtsust Inglismaale. Ühtlasi laiendati Inglise võimu India naabermaades: viidi lõpule Birma vallutamine ja teostati Inglise protektoraat Beludžistani üle. Vene vastuseisu tõttu nurjus vastavkatse Afganistanis. Siitpeale pörkasid Inglise huvid Kesk-Aasia aladel kokku Vene huvidega. Et kindlustada otseühenduse pidamist Indiaga, püüdis Inglismaa oma võimu laiendada Vahemeresel; selleks omandas ta Küprose saare ja tõusis esikohale Suessi kanali valitsemisel selle aktsiate omandamise kaudu Disraeli poolt. A. 1882 võttis Inglismaa oma protektoraadi alla rahanduslikesse raskustesse sattunud Egiptuse ning vallutas siit lähtudes varsti Ida-Sudaani.

Uute maade omandamine Aafrikas tõusis XIX saj. lõpul Inglise koloniaalpoliitika üheks peaesmärgiks. Seda õhutas eriti Lõuna-Aafrika „teemandikuningas“, Kapimaa peaminister Cecil Rhodes, kes taotles Inglise alade ühendamist Ida-Aafrikas Kaplinna-Kairo raudtee kaudu. Ta lõi Inglismaale suure asuma Rhodeesia. Selle tagajärjel osutusid buuri vabariigid Transvaal ja Oranje ümbritsetuks Inglise asumaadest. Kasutades ettekäändeks buuri riikide valitsuste konflikte neis asuvate välismaalastega, peamiselt inglastega, alustas Inglismaa nn. buuride sõda (1899—1902). Ootamatult valmistis see Inglismaale suuri raskusi ja välispoliitilisi sekeldusi. Buurid panid visalt vastu; alles kolmeaastase sõja järel suutis Inglismaa ligi poolemiljonise sõjaväe abil nende riigid alistada. Buurid said nüüd autonoomia ja ühinesid hiljem ühes teiste Lõuna-Aafrika asumaadega Lõuna-Aafrika Uniooniks (a. 1910). Veel omandas Inglismaa Aafrikas Nigeeria ja Inglise Ida-Aafrika.

Chamberlaini poliitika taotles ühtlasi Inglise dominiione kindlamini ühendada emamaaga, moodustades neist majandusliku ja poliitilise terviku. Selleks peeti nn. koloniaalkonverentsi, mis aga ei andnud soovitud tulemusi. Dominiioonid olid küll huvitatud tolliliidust Inglismaaga, mille kaudu nende tooted oleksid saanud enamsoodustuse Inglise turul, ei tahtnud aga lasta piirata oma poliitilisi õigusi.

P.-A. Ühendriikide arenemine Maailmasõjani.

Ühendriikide ekspansioon. Oma iseseisvuse algul koosnesid Ühendriigid kolmeteistkümnest osariigist umbes $3\frac{1}{2}$ miljoni elanikuga. Varsti omandasid nad uusi territooriume, nimelt Prantsuse Louisiana ja Hispaania Florida. Kõige avaramaid laienemisvõimalusi pakkus aga nn. Metsiku Lääne koloniseerimine. Järjest kaugemale tungisid siin julged ja ettevõtlikud asunikud, pidades võitlusi indiaani suguharudega, kes visalt kaitsesid oma jahimaid. Üksteise järel loodi siin uusi osariike; kui Ühendriigid XIX saj. keskpaiku sõjas Mehhikoga omandasid Tehase, Kalifornia ja Uus-Mehhiko, saavutasid nad ligikaudu oma praegused piirid. Ühes territooriumi laienemisega kasvas kiiresti ka rahva arv: $3\frac{1}{2}$ miljonilt a. 1780 tõusis see 31 miljonile a. 1860 ja 62 miljonile a. 1890, jõudes umbes 100 miljonini Maailmasõja eel. Sellise kolossaalse tõusu põhjustas sisserändamine Euroopast. Kui liiklemisolud paranesid ja Euroopas rahvaarvu kasvamise tõttu olud jäid kitsamaks, muutusid Ühendriigid oma avarate eluvõimalustega töötatud maaks paljude maade väljarändajaile. Immigratsioon tõusis XX saj. algul keskmiselt ligi miljonile aastas. XIX saj. esipoolel olid sisserändajate hulgas ülekaalus inglased ja iirlased, aja jooksul tõusis aga teiste rahvuste (sakslaste, itaallaste, venelaste, juutide jne.) protsent. Läänepoolseisse osariikidesse immitses suurel hulgal ka hiinlasi ja jaapanlasi, kelle sisserändu Ühendriigid varsti tõkestasid.

Rahvastiku üldiseloorm. Sisserändajate rahvuslikult kirju koosseisu tagajärjeks oli rahvuste segunemine, mis koos muude tingimustega kujundas uue, enamvähem ühtlase ilmega ameeriklase tüübi. Nii poliitilises ja ühiskondlikus elus kui ka rahvastiku moraalses ja vaimses ilmes on siiski domineerivana säilinud esialgne anglosaksi mõju. Et Ühendriikide esimesed asunikud olid enamasti puritaanid, esineb siin tugev puritaanlik traditsioon, mida iseloomustavad ühelt poolt uskindlus, lihtsus ja vali komblus, teiselt poolt töökus, visadus ja julge ettevõtlikkus. Puritaanlik mentaliteet ühes majandusliku edasipüüdlusega ja rikkastumistahtega juhtis rahvastikku maa rikkalikkude loodusvarade energilisele kasutamisele ja pani aluse majanduslikule

õitsengule. Puhtvaimsel alal ei ole ameeriklased seevastu osutanud eriti tõsiseid huve ega süvenemisvõimet, kuigi nende seas on esinenud vaimseid suurusi, nagu filosoof Emerson, luuletaja Longfellow jt. Teadustes domineerib siin puhtpraktiline suund: tehniliste leiutiste ja nende rakendamise alal sammuvad Ühendriigid esirinnas.

Poliitilised ja sotsiaalsed vastuolud. Ühendriikide põhiseaduse loomisel olid kujunenud kaks erakonda, föderalistid ja vabariiklased; vastuolu nende vahel jäi püsima ka edaspidi. Föderalistid pooldasid põhiseaduse „avarat tõlgitsemist“ osariikide enesemääramise kasuks, kuna vabariiklased soovisid tugevat kesk- võimu. Kindlate valitsemistraditsioonide kujunemisel kadus aga see vastuolu ja mõlemad erakonnad sulasid 1820. a. paiku ühte. Varsti tekkis aga uutest läänepoolseis osariikides demokraatlik liikumine, mis nõudis üldist valimisõigust ja vabakaubandust. Et sellega ühinesid vabakaubandusest huvitatud lõunariigid, saavutasid demokraadid 1828. a. presidendivalimistel võidu ja püsisid võimul kuni 1860. aastani. XIX saj. keskpaiku teravnes vastuolu lõuna- ja põhjariikide vahel. Lõunariikides etendasid juhtivat osa puuvillaistanduste omanikud, kes kasutasid neegerorjade tööjõudu, kuna põhjariikides olid arenenud tööstus ja väikepõllundus, mis orjade tööd ei tarvitanud. Põhjariigid nõudsid oma tööstuse kaitseks Inglise kaupade võistluse vastu kaitsetolle, kuna lõunariikidele oli kasulik vabakaubandus. Konflikt puhkes neegerorjuse küsimuse pärast. Põhjariikides, kus neegerorjus oli keelatud, hakati arendama ägedat kihundust selle vastu. Uus vabariiklik partei seadis oma ülesandeks neegerorjuse kaotamise.

Setsessioonisõda. Vabariiklastel õnnestus 1860. a. presidendivalimistel läbi viia oma kandidaat Abraham Lincoln. Sellele vastasid lõunariigid lahkulöömisega (setsessiooniga) unioonist ja uue konföderatsiooni asutamisega. Et põhjariigid nõudsid riigi ühtsuse säilitamist, puhkes nn. sessioonisõda (1861—65). Põhjariigid olid suures ülekaalus nii rahvaarvult kui majanduslikult ja tehniliselt võimelt; lõunariikidel oli aga rida häid juhte, eriti sõjalisel alal, ja parem organisatsioon. Pikaleveniv sõda

sundis pooli välja panema ennenägematult suured jõud. Nii kujunes ta esimeseks suurte masside sõjaks: põhjariigid mobiliseerisid sõja kestel umbes 2 miljonit meest, kuna lõunariikide sõjajõud olid ligi poole võrra väiksemad. Nelja-aastase sõja järel jäid põhjariigid võitjaks. Lõunariigid pidid uuesti ühinema uniooniga ja tunnustama neegerorjuse kaotamist.

Neegrifeküsimus. Sõja tagajärjel süvenesid sisevastuolud pikemaks ajaks. Kui lepituspoliitikat pooldav Lincoln tapeti ühe fanaatilise lõunariiklase poolt, piirati tunduvalt „mässust“ osavõtnud valgete poliitilisi õigusi ja anti seega lõunas kodanikuõiguse saanud neegreile tegelik ülevõim. Valgete viha pöördus siin neegririte vastu, keda püüti mitmesuguste vahenditega, enamasti terroriga, takistada kasutamast neile antud õigusi. Organiseeritud terrori teostamiseks neegririte vastu loodi muuseas salaühing *Ku-klux-klan*. Nii suudeti tegelikult neegrid kõrvale tõrjuda poliitilisest elust ja nad seltskondlikultki täiesti eraldada valgeist. Neegrifeküsimus polnud aga sellega lahendatud, sest neegririte arv oli suur ja mõnes osariigis olid nad isegi enamuses. Aja jooksul levisid neegrid ka põhjariikides, kus neegririte ja valgete vahekord samuti halvenes. Neegrifeküsimus on tänapäevani üks valusamaid Ühendriikide siseelu probleeme.

Poliitilise elu arenemine. Neegririte vabastamise tagajärjel hakkas lõunariikide majandus kujunema põhjariikide omaga sarnaselt. Siin arenes samuti tööstus ja tekkis arvukas kodanlus; osi istandusi läks farmerite ja väikerentnikkude kätte. Nii vähenesid majanduslikud vastuolud mõlema riikiderühma vahel. Vabariiklik ja demokraatlik partei, mis esindasid varem nende rühmade huve, muutusid XX saj. üha enam mitmesuguste ühiskondlikkude kihtide ja ühingute (ärimeeste, töösturite, maaomanikkude, tööliste jne.) huvide kaitsjaks. Vastavad elemendid toetasid parteisid aineliselt, hääletasid nende kandidaatide poolt ja mõjutasid nende kasuks avalikku arvamust. Sellega seoses langes tunduvalt kongressi saadikutekojade autoriteet ja kasvas presidendi mõju. Presidendi valimistele koonduski rahva peamine poliitiline huvi. Üldiselt iseloomustab Ühendriikide poliitilist elu rohke korruptsioon. Demokraatide poolt nende võimuletulekul (a. 1829)

rakendatud „saagisüsteem“ kujunes siin peaaegu traditsiooniks: iga valitud president vallandas kõik tulukamail kohtadel olevad riigiametnikud ja asendas nad oma pooldajatega. Alles president Theodor Roosevelt (1901—08) hakkas selle vastu võitlema.

Majanduse arenemine ja töölisküsimus. Majanduse arendamiseks olid Ühendriikides avaraimad võimalused. XX saj. alguseks tõusid nad esimeseks põllundusmaaks maailmas, andes umbes $\frac{1}{5}$ maailma viljasaagist ja 85% puuvillast. Tööstuse alal tegid nad veelgi suuremaid edusamme, mida soodustasid rikkalikud maapõuevarad, nagu kivisüsi, maaõli ja metallid. Täielikumalt kui kuskil mujal arendas Ameerika suurtööstus töö mehhaniseerimist ja tööjaotust (Taylori süsteemi) ja sellega seoses oma toodete standardiseerimist: teatavast hüvisest toodetakse võimalikult piiratud arvul tüüpe, mille kogemuste järgi on suurim minek. Mehhaniseerimine ja standardiseerimine on võimaldanud tootmise massilisust ja odavust. Sama eesmärki taotleb tung kolossaalsusele, mis eeldab suurte kapitalide koondumist. Väljapaistvat osa Ühendriikide majanduselus ja poliitikas on etendanud trustid; nad koondavad endi kätte teatavate saadusteliigi tootmise võimalikult kogu riigis, et siis oma suva järgi reguleerida saaduste hindu.

Majandusliku õitsengu tagajärjel tekkisid Ühendriikides üldine jõukus ja kõrge keskmine elustandard. Töölise töötasu kujunes siin üldiselt kõrgemaks kui Euroopa riikides. Töölisliikumine Euroopa kujul siin ei arenenud tugevaks ega tekkinud töölistel erilisi poliitilisi püüdlusi. Küll on aga loodud tööliste kutseühinguid ja korraldatud streike, kuid ainult puhtmajandusliku võitluse eesmärgiga.

Välispoliitika. Ühendriikide välispoliitika põhimõtteliseks aluseks kujunes 1820-ndail aastail Monroe doktriin: „Ameerika ameeriklastele“. Sellest peeti XIX saj. kinni, astudes vastu kõigile Euroopa riikide püüdeile oma poliitilist mõju Ameerikas laiendada. Oma vägevuse kasvades hakkasid Ühendriigid vaatama kogu Ameerikale kui oma majandusliku ja poliitilise mõju alla kuuluvale mandrile. Ka on nad otsinud koostööd teiste Ameerika riikidega nn. panameerikanismini näol.

XIX saj. lõpul otsustas president Mac-Kinley laiendada Ühendriikide võimu väljapoole Ameerika mandrit ja omandada a s u m a i d. A. 1898 astus ta välja Hispaania vastu mässulise Kuuba saare kaitseks ja alustas sõja. Ühendriigid võitsid Hispaania üsna kergesti; nad omandasid Puerto Rico ja Filipiinid, samuti protektoraadi Kuuba üle, mis saavutas iseseisvuse. Samal ajal omandati ka Havai saared ja osa Samoa saarestikust. Ida-Aasiaski laiendasid Ühendriigid oma mõju, võttes muuseas osa bokserite mässu mahasurumisest. Vaiksel ookeanil muutus nüüd nende peamiseks võistlejaks Jaapan, kelle võimu kasvamist nad on pidevalt püüdnud pidurdada.

MAAILMASÕDA JA TA JÄRELAEG.

MAAILMASÕJA EELLUGU.

Kultuurioptimism XX saj. algul. Aastakümneil enne Maailmasõda valitses Euroopas ja üldse valges rassis optimistlik meeleolu Öhtumaa kultuuri tuleviku suhtes. Sotsiaalsed vastuolud pehmenesid; elu näis arenevat demokraatlikkude hüüdsõnade all üldise hüveolu ja rahvusvahelise solidaarsuse suunas; vabaduse ja inimsuse ideed tegid pidevalt edusamme; teaduse saavutisi rakendati järjest enam kultuuri süvendamise ja tsivilisatsioonitaseme tõstmise teenistusse. Riikidevahelised suhted olid küll teravad, ent kõigist konfliktidest loodeti saada jagu rahulikkude vahendite kaudu. Seetõttu vaadati usaldavalt ja lootusjulgelt tulevikku. Sellise kultuurioptimismi purustas ennenägematult hävitav katastroof — Maailmasõda, mis rängalt vapustas Euroopa kultuuri aluseid ja paiskas kogu inimkonna raskeimasse kriisi.

Riikidesüsteem XX saj. algul. Maailmasõda kasvas välja imperialismi ajastu majanduslikest ja rahvuslikest vastuoludest juhtivate suurriikide vahel. XIX saj. kolmel viimasel kümnendil oli euroopalikult orienteeritud riikidesüsteemi asemele astunud maailmariikide süsteem. Omavahel võistlevad suurriigid püüdsid kindlustada või laiendada oma võimu üle kogu maakera, peamiselt kultuuriliselt mahajäänud koloniaalaladel. Eriti taotles riikliku ühtsuse saavutanud ja tugevasti industrialiseeruv Saksamaa võimsa maailmariigi seisundit teiste vanemate koloniaalvõimude kõrval. Selleks arendas ta järjekindlalt oma sõjajõude, lõi erakordselt tugeva maaväe ja hakkas ehitama suurt sõjalaevastikku. Kaitstes Euroopas *status quo*'d, mis pidi ta tähtsamat liitlast, kirjuilmelist Austria-Ungarit hoidma lagunemise eest, oli aga Saksamaa maailmapoliitika alal üks kõige rahutumaid võimusi.

XX saj. algul seisid teineteise kõrval kaks defensiivse iseloomuga liitu — kolmikliit ja Prantsuse-Vene liit, kuna Inglismaa püsis veel oma „hiilgavas eraldumuses“. Seni oli Inglismaa peamiselt võistelnud koloniaalküsimustes Prantsuse- ja Venemaaga, esimesega Egiptuse, Sudaani jt. Aafrika alade pärast, teisega Lähis-, Kesk- ja Kaug-Aasias. Venemaa osutas suurt aktiivsust Kaug-Idas, püüdis teha Tiibetit, Afganistani ja Pärsiat oma mõjupiirkonnaks ja laiendada oma võimu Lähis-Idas. Vene ekspansioon tekitas Inglismaal tõsiseid kartusi India ja ta ühendusteede pärast. Vene kavatsused Türgi väinade omandamise (või vähemalt oma sõjalaevadele avamise) ja Pärsia lahes laevastiku tugipunkti hankimise suhtes näisid ohustavat Briti maailmariigi võimupositsioone. Sajandite vahetusel hakati Inglismaal rahutust tundma ka Saksa tõusva võimu ees. Saksa kapitali juhtival osavõtul toimuv Bagdadi raudtee ehitamine ohustas Inglise positsioone Pärsia lahe aladel. Väga kahtlastena tundusid inglastele keiser Wilhelm II püüded etendada islamiusuliste kaitsja osa. Kõige vähem vastuvõetav oli Inglismaale siiski Saksa merejõudude erakordselt kiire arendamine. Inglismaal ei saadud nõustuda sellega, et mandri tugevaim maavõim püüdis ühtlasi tõusta juhtivaks merevõimuks. Inglise merepoliitika põhimõtet, mille järgi ta sõjalaevastik pidi oma tugevusest võrduma kahe järgneva merevõimu (seni Prantsuse ja Vene) laevastikuga kokku, osutus nüüd, Saksamaa kui uue tugeva võistleja juurdetuleku järel, järjest raskemaks teostada. Seetõttu oli Inglismaa sunnitud oma sõjalaevastikku pingsalt suurendama ja välispoliitika alal oma senisest eraldumusest loobuma.

Entente'i tekkimine. Vene agressiivsuse pidurdamiseks sõlmis Inglismaa 1902. a. defensiivliidu Jaapaniga, kel õnnestus järgnevail aastail sõja kaudu seisma panna Vene ekspansioon Kaug-Idas. Sajandite vahetusel oli Inglise ja Saksa valitsuse vahel peetud kestvaid läbirääkimisi, mis mõlemapoolse umbusklikkuse tõttu siiski ei viinud Saksa-Inglise lähenemisele. Nüüd tegi Inglismaa järsu pöörde ja lähenes oma senisele võistlejale — Prantsusmaale. Et Vene-Jaapani sõja tõttu liit Venega muutus Prantsusmaale ajutiselt kasutuks, nõustus

viimane lahendama kokkuleppe teel oma senised koloniaaltülid Inglismaaga. Aprillis 1904 sõlmitigi Inglis-Prantsuse entente (st. üldise iseloomuga leppimus). Prantsusmaa loobus kõigist nõudlustest Egiptuse ja Ida-Sudaani suhtes, kuna Inglismaa tunnustas Prantsuse domineerivat seisundit Marokos ja loovutas talle laialised alad Loode-Aafrikas.

Lähenenud Prantsusmaale, pidi Inglismaa likvideerima oma senised vastuolud Prantsuse liitlasega — Venega. See oli raskem ülesanne, sest Inglise-Vene vastuolud olid kaua olnud üsna suured ja Inglise avalik arvamus suhtus eitavalt Vene autokraatlikku režiimi. Kuid Vene lüüasaamine sõjas Jaapaniga võttis Vene-hädaohult endise teravuse ja tegi Vene valitsuse tunduvalt leplikumaks Inglise soovide suhtes. Ühtlasi sundis 1905. a. revolutsioon Nikolai II-st astuma konstitutsioonilise arenemise teele. Vene välisminister Izvolski kandis Vene välispoliitika raskuspunkti Lähis-Itta ja lootis Inglise abil saavutada Türgi väinade avamise Vene sõjalaevadele. Nii sõlmiti augustis 1907 Inglise-Vene kokkulepe. Selle järgi kohustusid mõlemad pooled hoiduma vahelesegamisest Tiibeti siseasjusse; Vene loobus poliitilistest taotlustest Afganistanis, mis jäi Inglise mõjupiirkonda; rõhutades Pärsia territoriaalset puutumatust, tunnustati rahvarikkad Põhja-Pärsia alad Vene mõjupiirkonda kuuluvaks, kuna Pärsia lahe äärsed Lõuna-Pärsia osad jäid Inglise mõjupiirkonda. Seega loobus Vene oma agressiivsusest Kesk-Aasias; Inglismaa lähenes lõplikult Prantsuse-Vene liidu riikidele ja moodustas ühes nendega siitpeale nn. kolmik-entente'i.

Suured välispoliitilised kriisid. Keskriigid tegid korduvaid katseid entente'i lõhestada, kuid üksteisele järgnevad rasked kriisid põhjustasid vaid entente'i-süsteemi arenemise järjest kindlamaks liiduks. Esimene neist välispoliitilistest pinevustest puhkes Maroko pärast, kus suurriikide vahel oli tekkinud terav võistlus. Inglismaa nõusolekul oli Prantsusmaa siin alanud nn. rahulikku penetratsiooni, mis oli suurendanud ta mõju Maroko siseasjadele. Ent samal ajal mahutasid sakslased Maroko ettevõtteisse oma kapitale ja otsisid siin oma töösussaadustele turge. Kui Wilhelm II külastas märtsis 1905 Marokot ja rõhutas oma kõnes kõigi riikide võrdseid õigusi Marokos, puhkes

Saksa- ja Prantsusmaa vahel terav konflikt. Saksamaa nõudel pidi Prantsuse energiline välisminister Delcassé ametist lahkuma; Prantsusmaa nõustus seejärel küsimuse andmisega riikidevahelise konverentsi kätte. Ent Algeciras'e konverentsil (a. 1906) toetasid peaaegu kõik osavõtjad, isegi Itaalia, Prantsuse seisukohti. Prantsusmaa säilitas tähtsamail Maroko rannikualadel esivõimu, Saksamaa ei saanud aga siin mingeid paremusi.

Sellele esimesele kriisile järgnes a. 1911 II Maroko kriis. Kui Prantsusmaa saatis sisemaale mässuliste jõukude vastu karistusekspeditsiooni ja okupeeris Fes'i, süüdistas Saksamaa teda Algeciras'e kokkuleppe rikkumises; ta nõustus tunnustama Prantsuse esivõimu Marokos mingi suurema kompensatsiooni (näit. kogu Prantsuse-Kongo) eest. Saksa saatis kahuripaadi „Pantheri“ Agadiri, kuid Inglise minister Lloyd George hoiatas avalikus kõnes väga teraval kujul Saksa valitsust. Viimane kohkus võimaliku sõja ees tagasi ja nõustus Prantsuse protektoraadiga Maroko üle, saades vastutasuks mõned Prantsuse-Kongo alad. A. 1912 muutuski suurem osa Marokost Prantsuse protektoraadi aluseks maaks, kuna üks väike osa siirdus Hispaania kaitse alla. Maroko kriiside ajal ilmnes, et teised entente-riigid toetavad kindlasti Prantsusmaad; seevastu ei osutanud Saksamaa liitlane Itaalia, kes oli salajases kokkuleppes Prantsusmaaga (aastast 1902) ja Venemaaga (aastast 1909), Saksale mingit vastutulelikkust. Nii hakkas Saksamaa end tundma isoleerituna ja otsekui ümberpiiratuna.

Samasugused olid ka Bosnia kriisi tulemused. Sõjalise mässu kaudu olid Türgimaal 1908. a. juulis võimule tõusnud nn. noortürkklased, kes ajasid tsentralistlikku rahvuspoliitikat ja püüdsid Türgist luua konstitutsioonilist ühikriiki. Nüüd annekteeris Austria-Ungari Türgi provintsid Bosnia ja Hertsegoviina, mis olid Berliini kongressist alates olnud ta valitseda. Serbias, kes ise nõudles neid alu, põhjustas anneksioon määratu ärevuse. Venemaa ühines algul Serbia protestiga, ent Prantsus- ja Inglismaa keeldusid Serbiat toetamast ja Türgi tunnustas rahalise hüvituse eest anneksiooni. Saksa valitsus toetas kindlalt Austriat ja nõudis Venelt väga järsul kujul järeleandmist. Vene, kes polnud veel paranenud Jaapani sõja

haavust, tunnustas märtsis 1909 anneksiooni ja sundis ka Serbiat loobuma asjatust vastupanust. Siitpeale ihkas Vene ühes Serbiaga revanši üleelatud alanduse pärast.

Vastuolude süvenemine. Saksamaa oli järelikult halvendanud oma vahekorda Venega Austria-Ungari aktiivse Balkani-poliitika toetamise tõttu. Samal ajal hoogustus Prantsusmaal natsionalistlik liikumine. Suurkapitalistlikud ringkonnad nõudsid tugevamat relvastumist ja energilisemat välispoliitikat. Neid soove püüdis rahuldada Raymond Poincaré, kes oli aastast 1912 peaminister ja alates järgnevast aastast president. Tegutsedes ettevaatlikult ja targu kindlustas ta sidemeid Prantsuse liitlastega, toetas Vene agressiivseid kavatsusi Lähis-Idas mõnevõrra rohkem, kui seda olid teinud endised Prantsuse valitsused, ja pani ühtlasi suuremat rõhku sõjajõudude arendamisele. Inglismaa tegi korduvalt katseid saavutada Saksaga kokkulepet merevõistlusest loobumise ja sõjalaevade ehitamise tempo aeglustamise kohta. Kuid sõjaminister Haldane'i erakorralisel missioonil Berliini (a. 1912) selgus, et Saksamaa taotles esijoones poliitilist kokkulepet ja Inglismaa lahkumist entente'i süsteemist. Et Inglismaa keeldus seda tegemast, nurjusid läbirääkimised lõplikult. Selle tagajärjel kujunes entente üha kindlamaks liiduks. 1912. a. lõpul sõlmiti Inglismaa ja Prantsusmaa vahel kokkulepe, milles oli ette nähtud mõlema riigi sõjajõudude tegevuse kooskõlastamine võimaliku sõja korral; Inglise laevastik pidi muuseas kaitsema Prantsuse põhja- ja läänerannikut ja Inglise dessantkorpus abistama Prantsuse maaväge. Siiski polnud see kokkulepe väga siduva iseloomuga. 1913. a. suurendas Saksamaa tugevasti oma maavägede arvu, kuna Prantsusmaa asendas kaheaastase väeteenistuse jälle kolmeaastasega.

Balkani sõjad. Suurriikide võistluse ja omavahelise umbusklikkuse tõttu tekkinud üldist pinevust aitasid omakorda suurendada Balkani sõjad, mis a. 1912 otseselt järgnesid Itaalia-Türgi sõjale. Viimase kestes sõlmisid Bulgaaria, Serbia ja Kreekamaa nn. Balkani liidu. Hoolimata suurriikide vahenduskatseist alustasid nad 1912. a. oktoobris edukat sõjategevust Türgi vastu ja tõrjusid ta väed Balkanilt peaaegu täiesti välja. Kui Serbia, Mon-

tenegro ja Kreeka kavatsesid Venemaa toetusel jagada omavahel seni Türgile kuulunud Albaania alad, astus Austria-Ungari järsult selle kavatsuse vastu välja. See järjekordne terav kriis lahendati suurriikide poolt Londoni konverentsi otsusega, mille järgi Albaaniast loodi iseseisev vürstiriik ja ta valitsejaks kutsuti üks Saksa prints. Londoni rahu järgi (mais 1913) loobus Türgi oma Euroopa aladest, peale Konstantinoopoli ja Gallipoli poolsaare, ja samuti Kreetast ning Egeuse mere saartest. Sellise saagi jagamisel tekkis Bulgaarial konflikt oma seniste liitlastega. Juunis 1913 puhkes II Balkani sõda, mille jooksul serblased ja kreeklased tõrjusid Bulgaaria väed Makedooniast välja; Rumeenia okupeeris Põhja-Bulgaaria, kuna Türgi vallutas Adrianoopoli, mille ta Londoni rahu järgi oli kaotanud. Võidetud Bulgaaria nõustus Bukaresti rahu (augustis 1913) Makedoonia jaotamisega Serbia, Kreeka ja Bulgaaria vahel, kusjuures Saloniki läks Kreekale; ühtlasi loovutas ta Rumeeniale Lõuna-Dobrudža ja pidi andma Adrianoopoli Türgile tagasi.

Balkani sõjad vapustasid tugevasti senist Euroopa riikidesüsteemi ja süvendasid üldist rahutust. Neile järgnes otsekohe uus välispoliitiline pinevus, kui Saksamaa saatis Türgi sõjaväge reformima erilise sõjalise missiooni kindral Liman v. Sanders'i juhatusel. Vene protestis ägedasti selle vastu, kartes Türgi väinade sattumist Saksa mõjuvõimu alla, ent saavutas Saksalt mõõndusi vaid paaris prestiižiküsimuses.

MAAILMASÕDA.

Sõja algus ja üldilme.

Austria-Ungari konflikt Serbiaga. Alates Bosnia kriisist oli Serbia ja Austria-Ungari vahel valitsenud pinev vahekord. Pan-Serbia liikumine taotles Austria-Ungari piires asuva kaheksa miljoni serbo-kroaadi ja sloveni riiklikku ühendamist serblastega. Ta poolt arendatav kihundus hoogustus eriti Balkani sõdade järel, milles saavutatud võidud tõstsid serblaste rahvuslikku iseteadvust. Serbia valitsus ei toetanud avalikult liikumist, ei teinud aga palju selle pidurdamiseks. Terroristlikkude sala-

A

10671

III

160383

HIND I KR. 80 S.

A
10671¹
III¹
160383

HIND 1 KR. 80 S.

AJALUGU GÜMNAASIUMILE III

A-10671

Ilmub kahes vihus
I. vihk

P. HINNOV — P. TARVEL —
L. ANNIST — J. MADISSON

AJALUGU GÜMNAASIUMILE

III¹

EESTI KIRJANDUSE SELTS